

Карпатська ніч

Мирослав Ірчан

Сліпучо-білими снігами загорнувся гордий Бескид, що старшував своїм довгим гребенем гірських шпилів над Карпатами і розмежовував Галичину від Угорщини. Колись в його зворах бавилися, як діти медведі, а зимою вили голодні вовки. Колись пролітав його зво-рами славний Олекса Довбуш з своїми легінями і виливав свою гуцульську міць на багачах угорської і галицької сторони. Рік річно кишив літом Бескид від загорілих на сонці мінських паничів та панянок, що здалека приїздили налюбуватися здоровою красою. І з давен-давна сох серед цієї краси, як розтоптана печериця, галицький бойко з довгим-намащеним волоссям, на вівсяному хлібі та дрібній бараболі. А по другому боці сох також самісінько угорський руснак. Це ті забуті-невідомі люди, які навіть не кожного року їли раз в рік на Великдень білу булку з вівсяним хлібом, а позатим коротали тяжко свій вік. Література не знає про їх долю, тільки в географії українських земель існує коротесенька згадка про них, про їх назву.

Серед чарівної краси Бескиду, роскинулись бідні бойківські хатки, брудні, закурені. Звичайно разом з хатою, в якій живе ціла численна родина, є й стайня, а в ній корова та декілька овець. Хатки низькі, без коминів. З печі йде дим відразу на хату і наповняє її цілу. В стелі прорубаний чотирикутний отвір, яким й виходить повільно дим. Звичайно люди, щоб дихати в такій хаті, прилягають на землю, куди дим не доходить. А ціла хата навіть без диму темна, з малесенькими віконцями, з вічно мокрою землею, вонюча, повна блощиць і інших насікомих. В кожному кутку крайна біда. Глянеш на старого дядька і відвертаєшся, бо годі дивитися довго. На його обличчі такий жаль і журба, що найтвердшу людину зворушить. А жінки — невсипущі, брудні невільниці чотирох закурених стін. Діти з неприродно надутими черевами, в довгих сорочках з грубого полотна, невмивані, тихі, мовчазні. З великим недовірям приймають вони від чужої людини шматок хліба, як-би боялися, що "панич" хоче грубо пожартувати з них.

Бойко споконвічний мешканець Карпат, як і гуцул, але він дуже різниться від гуцула. Гуцул теж бідний і темний, але за це він гордий, гарячий, твердий, як сталь на його різьбленому топірці. Сумує гуцул тільки в полонині, як виграє на тужній трембіті і сумує в час перед-новку, як в його хатину заглядає невмоліме марево голоду.

Бойко — смирний, спокійний, покірний. Він вміє клонитися перед кожним, що накричить на нього, а пісні його сумні, протяжно-жалісні і мало нагадують собою жваві гуцульські коломийки. Гуцул пана ненавидить, бойко боїться. Він слухняно покоряється своїй тяжкій долі і без голосних нарікань тягне тачку свого життя до смерті. Правда, є маленька частина бойківського племені з одною вродженою здібністю, якої майже ніхто немає з Українців. Це природне замилювання до торгівлі. Бойки ці мають свою окрему назву "синевідські", тому, що звичайно походять з великих сіл близько міста Скольного — Синевідська. Вони з малих хлопців розїзджаються по цілій Європі і у великих містах торгують переважно овочами. Зустрічали їх скрізь: в цілій Австрії,

Швайцарії, Франції, Голандії. Жінки їх звичайно самі го-сподарять в синевідських горах, а дітий дуже часто посилають батьки-торговці до вищих шкіл. Але таких бойків дуже мало. Треба признати, що мандрівка по цілій Європі має чималий вплив і на їх села. Там вже хати не такі брудні та курні, там люди якісь веселіші та не залякані.

Решта бойків, що розсіялися своїми бідними селами по горах, капарала свій темний вік як не в горах, то по тартаках так на галицькому, як і угорському боці. Тартаки і експльоа-тація карпатських лісів, були в руках Жидів — багачів і вони немилосердно використовували працю темного бойка. Жив такий робітник гірше собаки, недоїдав, гризли його тисячі на-сікомих, а працював як віл і за все одержував стільки, що міг заплатити податок і з дебіль-шого одіти свою родину. Ніколи бойківське плем'я серед чарівної краси своїх — не своїх гір не зазнало світлого-щасливого дня. Вічна журба, вічна біда. І все це нестертим пятном відбилося на закуреному — жалісному обличчі бойка та його дітий і жінок.

Та ось, від п'ятих місяців нове горе впало на бойківські бідні села. Прийшли узброєні люди, багато людей, з далекої півночі і з далекого полудня. Прийшли непрошені, розлючені, грізні. І ще більше потемніли вонючі бойківські хати. В них повно тих людей, повно нового бруду, ще й голод почав на добре мучити бойківську родину. По одному боці верхів — люди в сіро-жовтих — довгих шинелях, часто бородаті, недобрі й добрі. Пригнали їх з широких степів України, з сибірських тайг, з московських болотистих лісів. А по цьому боці в синьо-сивавих шинелях тисячі людей десятих націй, що творили цілість австрійської монархії. Мови їх різні, та доля одна — муки і насильна смерть. І між ними є добрі й недобрі. Загально-ж — оба табори людей, тих робітників й селян насильно вдягнених в салдатське одіння, озлоблені не так на себе, як на ворогів, а на себе, як на людей. Кожний вояк на війні перш усього проклинає себе, свою долю тяжку. І ненавидить все, відсіля й звірства родяться, закаменілість сердець. Люди ці тільки в хвилях задуми згадують, що вони були колись людьми, тихими, працюватими, добрими. Але свідомість тяжкої поневірки і непевності життя, робить їх жорстокими, очайдушними.

Був кінець лютого 1915 року. Воєнне захоплення, патріотична дурійка в обох воюючих арміях, пропала. Мільйонів селянські маси обох таборів вже зрозуміли, що вони тільки звичайне гарматне мясо, потрібне для царів, штабів та купки панства. З неохотою, силувані різними способами, обі армії час від часу починали наступ. Впрочім — невже комусь хотілося з доброї волі вмирати в тих диких карпатських зворах? Вмирили люди випадково, не знаючи про це, вмирили з байдужності, загального обридження до життя. Кожний вояк мав на собі цілу армію насікомих, які гризли до крові його тіло. Кожний днював й ночував в снігах, на морозах, ніколи не передягаючись, не вмиваючись. Життя стало чимсь далеким, недосяжним. А кожний день і ніч ширили серед всіх зневіру та байдужність до себе, до своїх товаришів, до "ворогів". Життя людей залишилося в рідних селах, пропало кудись з тим днем, коли їх вперше оділи в сірий мундир і дали в руки зброю. Тепер життя не було, тільки довгі-страшні дні й ночі терпінь.

Гинули люди від куль, від морозів, від недуг. Гинули й бойківські села з своїми мешканцями. Через них переходили дві армії, за них билися на смерть ці армії і їх безсердечно грабували обі армії. Ще сумнішими стали за-курені-бідні хатки. Похилилися покірні бойки ще нище, мовчазнішими стали їх діти, невимушені сльози жалю викликував вид жінок і дівчат. Всі терпіли страшні злидні, голод, холод, насильство, а жінки й дівчата мусіли задоволя-ти розбуяні похоти війська — чи то одного, чи другого табору. Їх брали насильно, півнаси-ль-но, або просто віддавали вони себе за шматок хліба, за миску теплої страви. І ходили бліді, вимучені, з синіми, аж чорними кружками під очима, обірвані, брудні, ще й позаражувані недугами. Кровавий бог війни не щадив нікого. Навіть німі-зелені ліси падали від одного розмаху його гидкої руки...

Кожний вояк старався всіми силами в який-будь спосіб вирватися кудись далеко, туди, де було ще життя, де жили ще люди, де й він колись був людиною. Кожний мріяв про це, щоб бути раненим, щоб дістатися в далеке запілля за фронтом, в теплу-чисту кімнату і не знати, не відати про страшну поневірку. Найтемніша людина, одягнена в сіру салдацьку шинелю або синьо-сивавий плащ, відчувала, що її гідність, її честь і природне право живої істоти — потоптані, здушені залізним п'ястуком, перемішані з болотом, з кровю, з усім брудним та жорстоким.

Але вирватися з фронту було тяжко. Хто попав в карпатські звори, той мав два виходи: смерть або ранення, в крайньому випадку поважне занедужання. За австрійським фронтом стояли густі сторожі мадярських жандармів, що нікого не пропускали назад, за російським було теж саме. Впереді фронт, за плечима фронту готові скоростріли для утікачів. Кровавий бог був практичний...

Карпатські морози сотнями нищили людей. Нещасні вояки відморозували ноги та руки і опісля на ціле життя тратили їх та ставали каліками, жебраками. Часто люди, ради вратуван-ня себе, вмисно наставляли на мороз роззуті ноги, щоби відморозити їх і вирватися з пекла терпінь.

Бувало так, що шукали в селі заражених дівчат або жінок, бо вояків з венеричною недугою теж відправляли з фронту. Деяким до тої степені надоїдало, що вони "зичили" собі венеричну недугу в заражених товаришів недолі. Зараженим гноем з полового члена товариша натирали собі очі і звичайно на ціле життя ставали теж каліками. Найрадше практикували цей спосіб Румуни, Мадяри і Жиди.

Бувало й так, що калічили себе самі, стріляли в себе, аби бути раненим. А тому, що за такий вчинок безпощадно карали вояків, нещасні люди додумувалися до різних способів. Вояк відходив кудись подальше в ліс, ставив на ногу бо-хонець хліба, прикладав зверху рушницю і стріляв. Куля проходила через хліб і через ногу і не було знаку, що рана зроблена самим, бо сліди пороху залишалися на хлібі. Дуже часто виручав товариш — товариша. Стріляв один в одного, щоб ранити тільки. В боях вмисно виставляли люди руки або ноги і тому у війні було найбільше ранених в ці місця.

А життя війська було таке: В найблищих від фронту бойківських хатах кишіло від вояків. Були вони скрізь — і в хаті і в стайні і на горищі*). Хат тих було мало, а війська

багато, тому скрізь була страшна задуха, сморід. Але це були ті, що стояли в запасі. Фронтові вояки днювали й ночували в лісі. З смерекових галузок поробили собі буди, обложили їх снігом і там жили. Всі позакутувані в короткі кожухи, одягнені в чотири парі білизни, яку місяцями не змінiali. Насікомі в тому лахмітті прибирали неприродний вид, вироджувалися рідкі-нечувані породи, величезні, то знову подовгасті. Докучали страшно і від їх безнастанних кусань ціле тіло було в струпах. Бідні

*) горище цс під, стрих,

вояки всіми способами старалися позбутися їх. Нераз в тріскучий мороз роздягалися до гола, розложували вогонь і над ним витрясали своє одіння. Насікомі тріскали в ньому, як праже-ний горох, але опісля появлялися знов.

Місяцями ніхто не вмивався, не голився, не стригся і не перезував черевиків. Обличчя молодих хлопців старілися на очах і люди ставали подібними до своїх диких прашурів. Очі всіх були червоні і запухлі від неспання, від димів ватрі. Кормили військо не зле, піддержували настрій штучно алькоголем і нераз п'яні вояки з безрадности танцювали, співали.

Одинокую розрадою була почта, але вона рідко попадала, а вже галицьким людям майже нічого не приносила, бо Галичина була занята російською армією. Хіба від товаришів з інших полків налітали короткі вістки, але вони були сумні, як вояцька доля і відомі всім.

Вільні хвилі посвячували вояки найчастіше нищенню насікомих і сороміцьким розмовам. Колишня мова людей звиродніла теж і зробилася одною-довгою лайкою. Найпоганіші слова стали найзвичайнісіньким явищем. Але вже на кожному кроці вояки проклинали свою долю, війну, своє життя і страшні Карпати. Кожному видавалося, що він ніколи не вийде з цих карпатських зворів, з цих страшних морозів, з цієї живої могили. Правда, Карпати ніби були й на далі чарівними своєю природою, але не для змученого-вояцького ока. Їхня краса пропала з тим днем, як на першому шпилі забреніли кулі і як задрожали ліси від гарматніх вибухів. Для вояка існує одна — одинока краса: життя. Далеке, недосяжне, просте, але безпечне життя. Про це всі мріяли і це мучило їх в неспокійних снах.

Австрійський фронт на Бескиді в той час складався переважно з старих ополченців ріж-них народностей, що заселяли краї Австрії. Були це батьки численних родин, люди перепра-цьоват, немічні, боязливі. Одіті в найнужден-ніше старе одіння, за це як слід узброєні. Дуже багато між ними було й галицьких селян. Вони все держалися купи, звичайно читали молитвенники і закутавшись в грубі-вовняні накривала з головою, цілими днями просиджували під деревами, як-би ждали смерті. А смерть находила їх найшвидче. Вмирали в снігах від втоми, від біди, замерзали від морозів. Сяде ночею бідний ополченець, загорнеться в накривало і до ранку застигне. Це була одинока військова частина в армії, яка найбільш яскраво зазначувала свою нехоть та ненависть до війни і ніяк не піддавалася кровавому богові. Ополченець ніколи не ставав жорстоким, бо він був батьком дітей, він залишився людиною навіть під насильно

вдягнутою шинелею. Це були ті, що підглянувши "ворожу" стежу кінноти не поважилися стріляти, бо казали:

— За худобину гріх...

Про людей менше думали, але коней, худобину, жаліли своїм простим, мужицьким серцем.

Ополченці були народом тихим, боязливым, покірним. їх покулени постаті, зарослі — занедбані обличчя і крайна зневіра, пригадували ту худобину, що призначена на неминучу смерть безнадійно плентала ногами під ніж різника, чекаючи своєї черги. Вони найглибше з усіх відчули свою безсилість і повинувалися залізному п'ястикові кровавого бога. Все це були старі люди, ті залякані селяни, що з наймолодших літ клонили голови перед кожним сюртуком, що на сходах суду вистоювали простоволосі годинами. Їх забрали на війну і вони "повинувалися волі божій і цісарській". Але не жили війною. Всі думки їх були в рідних селах, біля своїх спрацьованих жінок, біля дрібних дітей. Хоч літа їх були вже пізні, всеж-таки ніхто з них не хотів вмирати. Смерти боялися страшенно і звичайно навіть своєму "ворогові" по другому боці боєвої лінії не шкодили нічим. Як зав'язувався бій, то нещасні ополченці ховали голови в рівчаки, шептали молитви і скерувавши рушницю просто в гору, до неба, стріляли зажмуривши очі з страху, а не з совісти. А були вони найбільшні ще й тим, що ніяк не вміли навчитися воєнного крутіства. Ніхто з них не вмів в час виминути небезпеки і гинули люди, як мухи. Від недуг, від куль, від морозу.

Окрім ополченців, на бескидському фронті був ще полк молодих галицьких стрільців. Хлопці жваві, як дикі коти і дуже хутко простудіювали війну. Їх звичайно вживали для висліджування "ворога". Висилали ночею малими групами ближче до ворожої лінії і обов'язком їх було перевідатися, які сили у "ворогів" та що вони задумують. Служба була небезпечна, але хутко стрільці найшли раду. Вони ночею відходили дещо вперед, забивалися в глухі гірські звори і переcheкавши до ранку поверталися назад. Часами стріляли в повітря, нібито їх напали "вороги". А опісля здавали точнісінькі звіти про рух ворога, про його сили.

Така служба була тяжка, хоч нею можна було крутити. Але часто подібні стежі зустрічалися нехотя з "ворожими" стежами і тоді зав'язувався короткий бій, який часто був кривавий і з стежі не всі поверталися назад. Однак стежі ходили тільки тоді, як "ворог" мовчав і не наступав. А як озивався своїм пекельним реготом фронт, тоді й стрільці лягали в лінію і поруч з своїми батьками-ополченцями — боронилися. Переважаюча більшість війська страшенно боялася попасти в полон, бо про страхіття в полоні ширилися жахливі вістки. Хто ширив ці вістки, відки вони родилися, ніхто не міг знати. Але вони були і то по одному боці фронту і по другому, в одній армії і в другій. Кривавий бог війни був практичний і міжнародний...

Молоді стрільці придумували різні способи, щоби не вмерти завчасно. Вирватися з фронту могли тільки ранені або смертельно хорі. У великій пригоді ставала їм їх окремішність. Це був полк наскрізь український і навіть команда була в українській мові. Загально називали їх вояки чужих націй в австрійській армії словом: "Україна".

Хитріші стрільці додумувалися до того, що писали собі в у-країнській мові відпустки кудинебудь в глибину Австрії, як найдалше від фронту, прибивали на них печатку читальні "Просвіти" з най-блищого села під фронтом, викрадалися до потягу і так на якийсь час утікали від смерти. Скрізь була гостра контроля, але переважно з Німців і Мадярів, що перевіряли документи — відпустки. Стрільці-утікачі спокійно показували свій "документ" з просвітянською печаткою, коротко додавали слово "Україна" і Мадяр не розібравши нічого, пропускав їх далі. Для нього важним було це, що на папері пишлася печатка.

Та не всі могли так робити, впрочім, така у-теча не могла довго продовжатися. Утікачів через тиждень-два завертали назад і вони знов попадали в пекло, від якого утікли.

Одна ґрупка стрільців найшла в покинутій бойківській стайні мале теля і відразу молоді голови додумалися, що це теля може принести їм чималу користь. За боєвою лінією, у віддалі 2 кілометрів ззаду, стояли густі мадярські сторожі, які пропускали тільки тих вояків з фронту, що мали на це окремий дозвіл від вищої військової влади. Значить, утічи з фронту було просто неможливо. А як починався бій, як гори дрожали від безнастанних вибухів гар-матніх ядер, що косили старі ліси, гейби траву та переривали замерзлу землю разом з людьми, тоді бідні вояки готові були заховатися хочби в мишачу дірку.

Подих грізної-невмолимої смерти розвівався з димами вибухів скрізь, в кожний закуток. Таких хвиль найбільше боялося військо і дрожало на згадку про них.

Стрільці з своїм телятком, яке годували і держали в таємниці, перед кожним новим боєм тихцем утікали з боєвої лінії, брали перед себе телятко і гонили далеко від фронту, в запілля. На питання мадярської сторожі куди вони йдуть, стрільці показували на теля і на горло своє, мовляв, ведуть в найблище село до о-бозу зарізати на мясо для своєї сотні. Мадяри пропускали. І стрільці справді йшли в найблище село та розказували кожному, хто питав, що вони ведуть теля зарізати все в найблище село. За той час на фронті минала небезпека і вони іншою дорогою вели своє теля назад на фронт, мовляв, ведуть від обозу на фронт на мясо для сотні. Ця хитра ґрупка цілими місяцями водилася з телям, від осені, аж до весни. І аж тоді, як з теляти виросла таки добра телиця і з нею було важко тягатися, довелося хитрунам зректися її. Несвідома худобина врятувала не раз життя п'ятьом молодим, надійним хлопцям.

Кожний думав про себе і кожний мріяв як-небудь вирватися з заклятого перстеня смерти. Але біда, що тих "кожних" були тисячі на малому просторі і годі було всім крутити. Тому здавалися люди на "божу волю", терпіли, надіялися, хоч надія була дуже слаба. Надіятися можна було тільки на ранення, але старша сестра ранення — смерть, була блища всім. І свідомість цієї близоти робила з людей опущених — байдужних півдикунів, невмиваних, брудних, закурених і злих. Нелюдські терпіння доводили вояка до того, що він ненавидів себе, своїх товаришів, цілий світ. Замість щи-рого-лагідного слова була все лайка, замість тихих-рідних розмов лунала буря прокльонів, сварок. Тільки раз, в одну морозну карпатську ніч, забулися ті нещасні діти кровавого бога і

мовчки слухали оповідання старого ополченця Матвія Шавали. Тоді цілу ніч просиділи вони біля нього і не зводили з нього своїх запухлих-червоних очей.

Хто такий Матвій Шавала? Уявіть собі людину високого росту, суху, з рясними зморщками на жовтому обличчі, з русавою бородою і ясними-чесними очима. Як дивисься в його обличчя, то мимоволі пригадуєшся. Є в ньому щось жалісне, тяжке, то, що найлютішу людину заспокоює. За цілий час страшного життя в Карпатах, ніхто ніколи не крикнув на Шавалу, ніхто не закликав його, але ніхто не чув прокльонів й від нього. Вояки звали його "божим чоловіком", бо він був такий смирний та тихий, як та дитина, якій обіцяли подарунок за спокій.

Говорив Матвій дуже мало. Все думав, все мовчав. Від людей не бокував, сидів між ними, видавалося слухав їх лайок і соромітьких розмов, і тільки в ряди-годи являлася зпід його русавої бороди легка-коротка усмішка. Що йому сказали, він виконував і виконував совісно, незвичайно точно. Всеж таки і він не хотів вмирати. Підчас бою ховав Матвій свою голову в землю так само, як й його товариші, за це стріляв в небо густо, безнастанно.

Ще одну прикмету мало його жовте, зівяле обличчя. Воно було розрисоване темносиніми плямами, що розсіялися по щоках, по носі. Були дрібні, як мак і були подовгасті та круглі. Від них обличчя Матвія виглядало гейби вічно замазане болотом. Як бувало питали його, від чого ці плями, Матвій тільки махав рукою і сухо-поважно відповідав:

— Багато говорити, а мало слухати...

Ходив згорблений, але так, що тільки частина плечей горбилася і виглядав Матвій, як пе-реломаний вершок всохлого дуба. Бо високий був Шавала, вищий за всіх, хоч сухий. Знали всі, що він 'з долиньського повіту, що є в нього жінка й діти дорослі, та що він дуже сумує за ними. Це можна було пізнати по тому, як жалісно дивився Матвій на тих вояків інших народностей, що одержували з глибини монархії почту. Він довго дивився на таких щасливців, потім обережно /підходив до них, примощувався і своїми добрими очима слідкував за тим, хто мовчки читав листа. Видавалося, що Матвій радів чужою радістю і хотів, щоб та радість перейшла хоч частинно на нього. Ціла Галичина була занята російською армією і Шавала нероздільно дивлячись на галицький бік тяжко зітхав.

У муравлиську нещасних живих створінь в синьо-сивавих одіннях, (тих бувших людей), постать Матвія гостро виділялася. Своєю замкнутістю, невимушеною повагою і жалісним — добрим обличчям з русавою бородою, він виглядав на добрячого батька, що трівожиться долею своїх нещасних дітей і не може допомогти їм. Нероздільно, як Матвієві довелося бачити передвчасну смерть свого товариша, що замерз ночою під стрункою ялицею або лежав на білому снігу з продіравленою головою, він закривав обличчя широкими-чорними долонями і відвертався. Всі вояки звикли так до смерті, що могли їсти хліб замочений в крові убитого,

а Матвій не міг. Він після кожного бою відходив подальше лінії і повертав аж тоді, як санітарі забрали убитих і ранених. Дивний, предивний Матвій! "Божий чоловічок"

загнаний залізним п'ястуком грізного і кровавого бога в пекло людського життя.

Був день 27. лютого 1915 року. Цей день існував в календарях цілого світа, в життю людей земської кулі, скрізь, де жили і думали люди, але на бескидському фронті його не було. Подумайте тільки — згинув день, пролав! В цілому світі він був, на Бескиді не було. В календарях його зазначували, а на високих верхах він не існував. Пропав день, пропав безповоротно.

Такі випадки не рідкі на війні. Люди не тільки тратять рахубу днів, але й тижнів, місяців. Затягнені в бій, вони робляться живими автоматами, тратять над собою контроль, гинуть їх бажання, ідеали, мрії. Думки звужуються до одної — неясної, що міститься в короткому слові: жити. В толові витворюється такий-же хаос, як і в їх оточенні. Людина зливається своїм організмом з полохливими вистрілами рушниць, з вибухами гармат, з стонами і криками. І коли людина робиться в війні скаженим звіром, коли стає неподібна до себе, то цьому не винувата вона. Вона безпомічна-жалюгідна комашка. Вона соломинка, яка крутить вир кровавої — повіні. Убивання людей, братів по крові й кости, це лівсвідомі вчинки, це страшний-живий сон, в якому не існує ані милосердя, ані 'повна свідомість, ані маленька згадка про мирне минуле. Бо хіба-ж оті вояки родилися безсердечними різунами? Мало хто з тих сотень тисяч вбив або скалічив когось в своєму житті. Деякі бувало не могли дивитися на кров з тварини. А на війні вони стріляють живих людей так само, як во-робців. Вбивають гострі штики в груди людей так звичайно, якби ті люди були мішками з піском. І після бою зачорнілі, півбожевільні обличчя приходять до себе. Думка повільно втихає, входить в давню стежину свою. І люди дивуються самі собі, своїм вчинкам. Вони видовбують з своєї півсвідомости, з страшного сну, який недавно пережили, туманні спогади того, що зробили. Неприємні картини пробитих штиками, прошитих кулями людей — мучать їх.

— За що-ж я вбив його? Може в нього жінка й діти? Він-же нічого не зробив злого мені...

І тоді дивуються, що існував день, що проминув він і вони не бачили його, хоч жили під •покривалом його.

Так було і 27. лютого 1915 року. Карпатські гори замінилися в сніговий гураган, що вив стоголосами по нетрях, по полонинах. Метало снігом у всі боки, ломило старі ялиці, як бадилля соняшників. Сила силенна ота гірська заметіль.

В пятій ранком сказали йти вперед. Вітер-силач пронизував всіх наскрізь, завівав снігами, кидав всіми. І тяжким зітханням та ще тящим прокльоном почався той день.

Старшини бігали та накликували одягати білі плащі. І всі зрозуміли, що треба буде наступати. Білі плащі одівали вояки тільки тоді, як треба було підсуватися до "ворога". Біла матерія плаща зливалася з білим снігом і лю-дям тяжко було запримітити.

Кожний дзеленькаючи зубами від холоду, натягав на себе помятий плащ і грів парю з уст руки. Перекидалися лайкою вояки, інші коротко висказували свій настрій:

— Не одного з нас дідько вхопить. Може більше не побачимося вже в оцих смерекових будах. А щоб попухли вони, як мають нас гнати на заріз...

— Ну, виходьте!

Це відомий голос —старшини. Голос насильний, дрожачий, як і в рядових вояків. Старшину ненавидять вояки, старшина вояків і ще вищих від себе. Бо й старшина людина, був колись людиною, а зараз — як всі... Грошей має більше? Нехай! Нехай платить грубі тисячі, щоб врятуватися від смерти або від цього життя на Бескиді. Нічого не допоможе. Гроші мають свою силу там, де покров смерти далеко.

Рушили всі, на погляд ніби байдужі. Але в кожного вертіла мозок одна думка: там, на другому збочу гори — "ворог". Там готові рушниці, гармати, бомби.

Заметіль така густа та скажена, що на два кроки не видно. Снігом б'ють морозні хвилі вітру в очі, сніг зривають вони з землі і гейби п'яні розкидають без найменшого порядку на всі боки. Люди стрягнуть по пояс в снігах, з трудом витягають ноги, соплять зіпрілі, а дихати нічим. Сніг і сніг і сніг...

Глянеш на право — білий сніг — заметіль. Глянеш на ліво —. це саме. Ледво-ледво доба-чуєш товариша, що пробивається недалеко вперед. Де починається земля а де повітря, де дерева а де люди — годі пізнати.

Зі збока гори сходили довго, видавалося пів дня. В яру відпочивали, ждали на відсталих. І знову пробігали старшини та накликували. Цілий довгий — безконечний ряд білих постатів губився серед метелиці, що буяла скажено навіть в глибокому яру. І тим темним — розбурханим світом рушили далі, під гору, на зустріч своїй смерті, ранам, мукам.

Руками й ногами дряпалися, підпирались рушницями, падали, піднімались і знову лізли. Повільно, причаєно, з запертим віддихом. То приставали, то знову рушали. А метелиця ще лютіше вила-завивала, якби боролася з цими нещасними людьми, що наперекір її силі пруться вперед.

Всі знали, що ось-ось зустрінуться з подихом смерти, який міцніший від буйного морозного вітру. Чия черга сьогодні? Ніхто не знав, але кожний думав, що не його.

йшли довго, дуже довго і дивувалися, чому "ворога" немає. Може утік, може заховався в село від цього пекла?

Але ні! Ось перед очима замаячіло щось в сніговому тумані. Щось глухо грюкнуло, раз, другий, третій. Вітер надніс уриваний крик, а-ле зараз-же розірвав його на тисячу частин, завив зловіщо і помчався в безвісті.

— Швидче, швидче! — хрипів хтось з боку.

Так, це мабуть була передня сторожа, що побачила наступаючого "ворога", вистрілила декілька разів і утікла до своїх. Там, впереді, готуються вже приймати гостей...

Задихані, зіпрілі вояки намагалися бігти, а-ле падали і хвилинку відпочивали. Потім зривалися і знову йшли. Рушниці обняті обома руками, як обнімає мати дитину, бо годі держати холодне залізо в руках.

— Швидче, швидче!... — знов хрипів знайомий голос в сніговій п'їтмі.

Матвій Шавала йшов, як всі в рідкому ряді і невеселі думи мучили його. Він згадав, що на його хаті в рідному селі певно вітер порозшивав сніпки і сніг мете в стіни і

нікому накрити хату, бо стара жінка нездужає. Забував він, що йде в горло смерти, в чорну пащу кровавого бога... Він тихо шептав для себе молитву і сам не чув її. Рвав її вітер-силач з собою і рвав цілу душу Матвія Шавали.

— Помилуй мя боже по великій милости твоїй, якоже ми оставляем довжникам нашим — амінь...

І Матвій аж пристанув. Він хотів згадати молитву, бо призабув, але в тій хвилі перед ним розступилася заметіль і як-би сонце, що обірвалося з своїх висот, розбилося сліпучим вогнем на всі боки. Разом з вітром застогнала страшна сила, аж земля задрожала. І Матвій впав в глибокий сніг.

Почалася гостинність. Обірвані сонця все частіше розвівали снігову заметіль і сіяли смерть. Це "ворог" кидав з близьких окопів на привітання бомби.

— Швидче, швидче вперед! — хрипів з боку знайомий голос.

— Помилуй мя боже по великій милости твоїй...

— Швидче... швид... шв...

Губилися оклики в метелиці і грохоті бомб.

Матвій піднісся, хоч добре було лежати йому. Він все ще не міг найти своєї молитви і кидав добрими очима то в право, то в ліво і шукав своїх товаришів. І намагався всіми силами йти вперед, щоб не залишитися з заду, його дряхлі-старі груди задихалися, важко було дихати, йти.

— Шв... Швид... че-че... —...лицій милости твоїй...

— Ой!

Це найблищий товариш Матвія з правого боку впав. Хто він — не знати в цій пітьмі. —...милуй мя господи...

Вояки почали падати ненадійно, густо. Йшли і падали, а інші думали, що це з втоми. На білих складках плаща і на снігу являлися плями червоної крові, але метелиця розносила ці плями на всі боки, завівала і білі плащі і вбиті людські тіла лід ними.

Вже не йшли білі постаті далі. Вони поза-нурювалися в сніг і годі було пізнати, хто ще живий, а хто вбитий. Однаково прикривала метелиця одних і других.

Всі зрозуміли. Вони близько "ворога". Якби був погідний день, то тяжко було-би так близько дійти. І як-би не було метелиці, то смерть була-би страшніша. А так вона знаходить ненадійно, таємно. Людина перекотиться і навіть не чується. Ні свисту куль не чути, ні вистрілів. Щось впереді гуркотить, але-ж це метелиця шибается поміж смереками і виє, скаженіє.

Закостенілими руками брали рушниці і стріляли — грілися. Нікого не бачили перед собою, але стріляли. Стріляли і знов кровавили-ся, падали мертві. Видавалося, що їх кулі завертала метелиця назад і вони били їх самих.

Стріляли довго, аж цівки топили сніг, що о-сідав на них. Як довго, ніхто не знав, як не знав також, чи це ранок, чи полудне, чи вечір.

— ...господи, по великій милости твоїй...

— Бах — бах — ба-а-а-ах!...

— ...че... видче... швидче!...

— Ба-а-ах!

...Вітер позривав сніпки з хати а жінка недужа...

— Бах!

— ...Богородице діво, радуйся обрадуван-ная...

— Ба-бах! Б-а-а-ах! ...Віють вітри, віють буйні... ...Ой!

Бах — бах — ба-а-ах!

— ...видче... швид... че-че!...

— Господи боже, розсуди нас!... Бах — цінь — вуййй!...

...І за що, за що?...

...Воліла ти мене мамо в колисці придушити...

Бабавх — бавх!

— Швидче... швидче... Бах — бах!

...Ррраааа!... ра-а-а-а!...

Вітер, як по телеграфі доносить здовж лінії і забиті снігом обличчя неприродно кривляться та викидають з себе дикий крик.

— Гурра-а-а! Гуррра-а-а! А-а-а-а! Зривалися і бігли. Кожний біг самий, не міг оглядатися. Оклик цей був твором людського божевілля і на хвилину вбивав всі думки в людини. Люди не знали навіть, як піднімаються їх ноги, вони тямили цей один дикий оклик і ревіли, як звірі, заслинювалися, падали поцілені, окрівавлені і ще хрипіли божевільну пісню:

— Гурррааа! рррааа... аааай!,,,

Хто впав, хто залишився, а хто біг — ніхто не знав. Добігли до високого насипу і якби нічого не було скочили в глибокий рів. Валялися "ворожі" трупи, застигли, завіяні свіжим снігом. Під низьким прикриттям смерекових віток в куті окопа лежав обличчям до землі бородатий вояк і кров його топила сніг, ще й пара парувала. Залишилися трупи, "ворог" утік.

Переможці, які цілком не були подібні до них, кулилися в окопі, ховали голови від вітру і мовчки ждали. Час від часу долітали слова.

...Я думав що він так, аж глип — кров...

...Помішалися ми, чи таки впала сила народу? Нема там Петра, Юрка, Василя?

Ніхто не відповідав, навіть не ворохнув головою в той бік. Вибалушений жах насів на всіх. Десь в правому боці хлипав хтось, а може віддихав так важко.

Добре в добутому окопі. Затишніше і смерть менше доступна. Чи менше?

Задудніла земля, застогнала глухо, як смертельно ранена звірюка. І так близько і так далеко.

— Ай-ай-ай-ай — ввбухх!

Це завило в повітря гарматне ядро і впало перед окопами. Ополченці перехрестилися в голос.

— Бє все блище — сказав хтось.

— Ай-ай-ай-ай — ба-ба-баввхх!

Ще ближче. Переглянулися змучені постаті, якби шукали поради один в одного. Вони знають, що гармати шукають їх і смерть зближається до них.

— Шшіввв — псст!

Рушничні кулі "ворога" шиплять в сніговому насипі над окопами. Новий наступ.

Вояки безрадно куляться ще нище, немилосердно топчуть убитих своїми ногами і держать на поготові рушниці.

— Чів-чів-чів — шт — псст!

— Вогонь!

І понеслося по довгому окопі.

— го-о-о-о-нь!

Заллявся клетотом окіп, довгим — безконечним. А білолиця метелиця завилала ще грізніше. Нові зойки, крики, прокльони. Нові молитви, кров, смерть.

— Тах-тах — бавх... Бавх!... Бавх...!

— Помилуй мя боже по великій милости твоїй...

...Ой! Мамо!

Запрацювали рушниці в сніговій пітьмі, за-кервавися сніг в мокрому окопі, тай заповнився окіп новими мерцями. Раненими і мерцями.

зо —

На мерцях ранені, на ранених мерці, на всіх них ще живі вояки, що перебігають в безпечніше місце.

Дуднить земля, якби вогнена куля котилася по ній і блискає перед окопами і стогне і виє і метелиця скавулить. Десь впереді дикий крик, той божевільний крик півсвідомих лю-дй, а у відповідь йому окіп заливається заліз-ним-смертельним реготом.

Та нараз — на правому крилі, якби пів гори всунулося, задудніло сказано, а слідом за цим страшний крик прорізав снігову заметіль.

— Ой! Боже! Ай-ай-ай!...

І заплакав хтось так жалісно, так щиро, як дитина.

...Мамо! Мамо!...

З правого крила сунулися хильцем постаті і кричали, ляментували.

— Вже найшов нас! Бе в окіп! Пропали ми...

Електричною струєю летить ця страшна вістка здовж окопу. І полохливо оглядаються люди на всі боки, надслухують, стріляють. В о-чах невмолимий жах.

Знов вибух, знов крик, зойки і нові вояки з лівого крила.

— Назад! — кричить хтось.

— Вогонь!... го-о-о-о-нь!... — долітає з права.

Але годі. Не видержує ніхто. Вривається терпець людини-машини. Закостенілі руки хватаються за насип, але зараз-же безвладно опадають назад, закровавлені, пошарпані.

— Шшіввв! — псст!

-3;

Шиплять кулі в снігу на насипі. Але здорові вояки стають на ранених і вбитих та вискакують на верх і гинуть в пітьмі.

— ... го-о-о-о-нь!

Та ніхто не слухає. Вогонь втихає, і люди рятуються. Одні падають поцілені, другі стають на них, як на деревляну підставку і вискакують на насип, утікають назад, Падають-топляться в снігах, просяться в когось, замузуються кро-вю. А вітер-силач виє, виє — завиває, аж стогне з пересердя. Сліпить очі, запирає віддих і так хутко та .пильно засипує снігом мерців і ранених, що й знаку по них не застається. Найдуть їх весною, як зазеленіє трава. Найдуть кости білі і не знатимуть чиї вони...

— Братчики, допоможіть! В мене жінка й діти...

— Ради Христа-спасителя, не дайте пропасти...

— Брате, подай руку, бо не чую ніг...

— Смерть, смерть... Гину... Мамо рідна! — Не минайте, рятуйте хто в бога вірує!...

Так просять ранені, але мольби гинуть враз

з їх життям. Нікому рятувати їх — кожний думає про себе.

Розбрилися білі постаті по цілому узгіррю. Видається, що вони біжать, бо це з гори. Недавно дряпалися цим самим узгіррям в гору, на зустріч смерті, а зараз утікають назад від смерті. Хоч — хто зна, скільки впало їх сьогодні? Хто зна, скільки заховала метелиця в своїх сніжних вертепах людей? Все одно. Тільки далі, ще далі. В яр, потім на гору, на старе місце...

...— Швидче!... швид... шв...

— ...Спаси і помилуй нас господи...

— ...Не стогни старий, як здохлий кінь, бо все одно чорт тебе вхопить...

— ...радуйся, обрадування Маріє...

— Ай-ай-ай — ввбахх!

Це погоня. Бють гармати, але ззаду, Розшматовують присипані снігами тіла убитих і ранених. А може й рушничні вистріли, може летять кулі, та бренять десь у висоті. Тут нічого не чути.

— Ай — бба-а-а-ах! ...видче... швидче!...

— Бодай гепало так тобов, доки житимеш... Біжать задихані яром і не знають скільки їх.

Кожний бачить перед собою одного і чує, що хтось біжить за ним. І більше нічого не знає.

Чим bliще до давніх окопів, тим дальше від смерті. І хоч гарматні ядра гудять десь позаду, передні вояки легше віддыхають.

Знову дряпалися на узгірря, знову боролися з скаженою метелицею і ніхто не знав, чи то день, чи ніч. Не звертали навіть уваги на це, що вибухи лютують вже в ярі.

Задихані, втомлені до краю доволіклися на старі місця. Прикладами рушниць відкидали сніг зпід смерекових буд і мовчки падали на холодну — замерзлу землю. Але на їх обличчях, що посиніли на вітрі, було вже мале задовілля, таємне, заховане в глибині зболілих вояцьких душ, але було. На якийсь час люди потішали себе самих, що вони залишилися живими. Не завидували, як звичайно, навіть тим, що були ранені, бо вони сердеги не всі дійшли сюди. Або в окопі zostалися, або виснажені після упливу

крови впали на узгіррю в сніг і їх задушила метелиця.

Були всі такі втомлені, що не цікавилися навіть хто повернувся, а хто ні. Але кожен знав, що не більше, як половина найшла свою смерть в глибоких снігах.

— Санітарі! Гей, тут ранені!

— Де ті "лапайдухи", бодай поздыхали всі до одного!

Ранені в руки та голови сиділи під будами обризкані власною кров'ю і постогнуючи ждали на поміч. Деякі голосили придушено, гей-би на похоронах.

Приходили санітарі, перевязували на борзі їх рани та відводили в долину.

Так пропав день 27. лютого 1915 року. Пропав безслідно. Він існував в календарях цілого світа, його свідомо прожили люди, які жили, а не крутилися у божевільню війни, але на бескидському фронті його не знали. В людей, які залишилися при житті, цей день став туманною згадкою пекельних-півсвідомих переживань. І на існування цього дня ніхто в світі не звернув особливої уваги.

Виснажені до краю, зневірені і байдужні до всего, навіть до життя, вояки лежали в своїх смерекових будах і скупі перекидалися словами. Уривками згадували бій, ніби намагалися добути з пам'яті свої переживання, що видавалися сном. В'яло розпитували про убитих, про ранених, що певно найшли смерть в холодних обняттях грізної метелиці. Підчас бою і у відступі перемішалися всі так, що кожен опинився на холодній землі біля невідомого товариша недолі. Тільки більш видержані молоді стрільці ліниво шлялися здовж рідкої лінії і розпитували за близькими товаришами з своєї сотні. Всі були голодні, перемерзли до краю, але ніхто не спішився їсти. Фізично й душевно розбиті люди лежали задубілі, ніби покійно ждали на кінцеве вирішення їх долі. Вони були вже не здібні до ніякого руху. Прийшла та хвиля, в якій армія стає армією безборонних, похилених, зруйнованих дідусів, що нікому не шкідливі і готові кожної хвили на все. Така армія немає вже ніяких надій ні завзяття. Вона тихо і з жалем живе туманними спогадами про колишнє мирне життя.

Але бескидський фронт був тільки малесенькою-дрібною частинкою армії, а кровавий бог війни вмів порадити собі, як слід. Так й тепер. Здовж лінії пронеслася блискавкою коротка вістка:

— Нас замінє свіжий полк...

Раділи слабою надією ще слабші обличчя, хоч ніхто не знав, чи вістка правдива. Але згодом, як метелиця дещо втихла, заворушились старшини та почали в п'яті вечера вештатися з своїми лінивими наказами.

— Приготуйтеся хлопці! Підемо на відпочинок...

А як з п'яті почувся таракіт зброї нового полку, лінія зметушилася, ожила. Старшини цього полку, (що задихуючись підходив розсіяною масою на верх гори), бігали вже здовж фронту і розглядали в п'яті окопи, розпитували старшин бескидських недобитків.

Нові люди були теж невеселі, мовчазні. Во-ни, пригнані сюди силою, займали свої місця з ненавистю, з жахом. Коротко розпитували про недавній бій, про сили "ворога", про життя на цих верхах. Їх тільки вчора привезли з широких угорських пушт і хоч

недавно бачили вони мирне життя, всеж таки лихорадка воєнної непевності та невблаганої смерті заволоділа всеціло ними, та вбила думки про інше життя.

Недобитки попленталися в долину. Сходили втоптанною стежкою і часто падаючи, кляли знов на різних мовах. Але кожний всеціло находився в полоні мрій про спокійний сон, про відпочинок.

Матвій Шавала вийшов живий і з цього бою. Але бій потряс ним цілим. Він ніби заціпенів, стратив мову. Хоч йому дуже щастило, бо довколо нього люди падали від куль один за одним, Матвій був невеселий. Мабуть не радів він й відпочинком. Ще гірше згорбився, ще гірше посумнів. Ніхто не знав, що з ним і ніхто не розпитував. Матвій покинув десь в бою свою рушницю і в цей час йшов тільки з перекиненою торбою через плече, підпираючись здоровим-смірековим дрючком.

Тяжкою і повільною ходою вийшли недобитки на вузьку доріжку і подалися нею понад річкою в пітьму ночі. Часами зустрічали вони невеличкі групи вояків, що йшли в напрямі фронту, часами під'їздили польові кухні, що везли для війська теплий обід. Вони питали про число полку, питали куди йдуть оці похилені людські постаті і старалися довідатись про число жертв. Але відповіді одержували скупі, уривані. Їх хутко минали недоговорюючи початих слів.

Як переходили зруйнований і на швидку наладжений міст, по масі недобитків пролетіла вістка, що їх ведуть в церкву. Кожний знав, що це значить. Найблище село, (себто бувше село), не існувало. Його зруйнували, спалили "в воєнних цілях". Залишили чомусь тільки церкву. Одну самотню церкву, що самотньо стояла на руїнах бойківського села, як німий свідок людського божейілля і єдина згадка людського-спокійного життя. Церква нова, мабуть тільки перед війною збудована, доволі велика. Чому не зруйнували й її? Говорили, що нещасні мешканці села перед своїм виходом, дуже просили не нищити церкви і австрійське командування погодилося на це. Лінія російської армії була далеко, але австрійці спалили ціле село на випадок зближення Росіян, щоби мати повний вид на їх рух та не дати притулку "ворогові" в селі. Хоч "ворог" не дійшов сюди, але село перестало існувати, а церква стала самотнім (притулком фронтових частин. Тут відпочивали недобитки, тут був й малий польовий лазарет, тут й варили в польових кухнях для війська харчі. Хоч боєва лінія була в віддаленні п'ятих кілометрів, на церкву не раз падали "ворожі" гарматні ядра, але звичайно кінчилося на тому, що діравили тільки ґонти. Хрести на трьох вежах давно позлітали а через вікна захристії курилися дими тимчасово збудованих печей.

Бескидських недобитків вели на спочинок теж в цю церкву. Для кровавого бога війни це було незвичайно вигідне місце. Близько до боєвої лінії і нещасних вояків можна було кожної хвилини мати скоро на фронті. По друге, — вони не тверезіли з воєнного чаду і жили далі на такому спочинку своїми буденними терпіннями. Кровавий бог дуже неохоче дозволяє своїм дітям жити хоч-би коротко в селах, де ще є люди, де воскресають спомини мирного життя. Він держить їх своїм залізним п'ястком міцно і не випускає поза границі звірського права.

Недобитки доганяли ранених, тих щасливців, що змогли врятуватися від тяжкої

смерти серед снігової метелиці. Вони йшли згорблені, і хоч терпіли біль, але в глибині душі відчували мовчазні, (з перевязаними руками й головами), задовілля. Сповнили свій обов'язок і вирвуться з пекла.

— А в що ранений? — литали їх.

— В руку. Перебило кість...

— Ти щасливий брате...

— Ет, що це за щастя. А хто-ж буде робити на дітий, як вони ще малі?

— Пішли ти своїх дітей до чортової мами, а дбай про себе...

В нічній темряві полилася безконечна лайка і насмішки. А вітер ставав слабшим, як-би й він змучений цілоденною працею йшов на спочинок.

— Вуйку Матвію! — крикнув молодий стрілець. — А ви що так розбалакалися? Чи не з радости, що йдемо на відпочинок?

Шавала висунув з своїх кістястих плечий голову і повернувся в бік стрільця.

— Не смійся сину з старого, бо це гріх. Ду май про тата, про маму...

І він далі сунувся похилений, мовчазний, загорнений в нікому невідомі думки. А стрілець підбіг вперед і напастував когось іншого.

Гурток ополченців підпираючись палицями, йшов боком доріжки і чути було, як тяжко віддихали старі груди.

— Война, казали, скінчиться на першого. Пан біг знає, на якого першого... — говорив один.

— Відай на того, як нас не буде — зітхнув другий.

— А знаєте, що я вам скажу? — озвався хрипливий голос з гурту. — Война ця ніколи не скінчиться. А не скінчиться через оцих Українців... Бо то так: нас поставлять в лінію, а отих Українців пішлють вперед дрочити Москаля. Вони, що-ж, молоді хлопці, роздрочать неприятеля, самі втечуть, а ми мусимо битися...

"Українцями" звали старі ополченці молодих галицьких стрільців, що добровільно пішли на війну. Кожний доброволець в ополченців був "Українцем", без огляду якої він народности.

— Та то правда — відповів хтось. — Бо аби-то лиш в нас були ті Українці, то ще пів біди. Але-ж Німець має своїх, Москаль своїх, Француз своїх — і всі вони б'ються. Та хіба через них скінчиться війна?

— Видите, то є так — почав поважно пояснювати передній. — Наш найясніший пан цісар найстарший від всіх монархів. І як починалася війна, то всі монархи питалися нашого, чи дозволяє на войну. А що дуже багато народу наплодилося, тісно всім стало, то наш пан цісар сказав: "бийтеся!" І б'ються. Але відай тепер перестануть, бо наш монарха видить, що народу впала сила силенна, то й скаже іншим монархам: "гов!" і війна скінчиться. Наш найяс-ніший пан найстарший від всіх і всі його бояться та слухають...

— Та де ота, до дідьчої мами церква, щоб вона згоріла! — кричав злісно молодий голос в пітьмі.

— А дивіться, як гнівить, бога! І хіба бог може бути милосердний? Через отаких і ми

терпимо...

— Змилуйся мати божо...

— Паскудний настав світ... Прости їм господи, бо не знають, що чинять...

...Ой там, ой там на горбочку, Сидить дідько в черепочку... Господи помилу-у-уйй!...

— Мой, а не гнівико бога, як хочеш жити! — крикнув хтось з ополченців.

Але у відповідь йому почулася сороміцька-буйна пісня, що виривалася з молодих-змучених грудей десь впереді і плювала на все, вбивала безнадійність, сціпеніння молодих душ.

Увійшли в бувше село. На білому снігу видніли здовж доріжки над потоком тільки чорні згарища, як замерзлі, застигли вояки на побо-євищі. До недавна жили тут люди, а зараз — одна сумна пустиня. Ще сумніше та страшніше в цій "пустині, як в боєвій лінії. Бо в вогні люди гинуть нечайно. Прийдуть в дикі ліси, в пусті полонини і вмирають. А тут цвіло довгі де

Зачорніла перед ними церква-сирота. Тяжке зітхання вирвалося з старих грудий ополченців. Підходили довгою-неформеною масою.

— Слава тобі господи — шептали.

Деякі хрестилися, інші мовчали або перекидалися короткими словами про спокійну-май-бутню ніч.

Під церквою стояло декілька полевих кухонь, що з невеличких коминів викидали густі

сятиліття життя і нараз — вмерло. Як-би не оті понурі згарища, то й не догадався-б ніхто, що ще перед місяцем було в цій ярузі село, бігали діти, ходили мовчазні-бліді жінки. Та ще, ніби на сміх, кровавий бог залишив серед цеї руїни — церкву. Чи й тут руководилися діти цього бога заплюгавленим христіднським гріхом? Не боялися нищити кількасот бідних хатин, пускати з димом останній добробут нещасного бойка, руйнувати життя сотням невинних жінок, дітей й чоловіків, що пішли в поне-вірку та на певну смерть від тифу й холери по брудних-нужденних бараках, — а залишати церкву, німу-бездушну деревляну будівлю — невже це оправдання себе перед тим дивним богом в небесних висотах? Безпомічний той бог, якому моляться обі воюючі армії і кожна просить на своїй мові побити противника і кожна самопевно виписала на своїх прапорах "З нами Бог".

І всетаки немає пощади ні для одних, ні других. По давній привычці моляться, взивають ізза далеких хмар порятунку, але замість нього сиплеться градом смертоносний-шрапнельний вогонь.

іскри. Біля них снувалися темні постаті кухарів, а з боку чорніла збита з розвалин бойківських хат стайня для коней. Кілька підвод з високими будами виглядали, гей-би покулені постаті. В цій країні спустошіння кожний куш, кожне дерево пригадували собою страхіття війни. Людська думка закаменіла у воєнному божевіллі і працювала в одному напрямку.

Біля церкви зупинили всіх. Старшини зайшли в середину а вояки тупкали ногами, інші товпилися біля кухонь, грілися. Приємно лоскотав їдкий дим і близькість вогню. До

омлін-ня мучив запах вечері, що кипіла у великих казанах.

— А що наварили хлопці?

— Чорта лисого!

— Ей, як-би ви знали, як ми набідилися сьо-годня...

— Я вже забув, коли їв...

— Не журися, напхаєшся...

— Та я до тебе, як до чоловіка, а ти, вибачайте за слово, свиня...

— Не каркайте над головою! Відступіться! На вечеру мащений риж!

— Мой!

— А чого-ж не ведуть перед той престол?

— Аллилилуя, аллилилу-у-у-я...

— Тихо ти!

— Та він був дячком колись...

Товпилися, жартували і тулилися біля кухонь. Інші підбігали втоптанною стежкою та гріли замерзлі ноги. І час від часу всі кидали очима на слабо освічені вікна церкви.

— Вже пускає!

Стовпилися біля дверей. Повільно заходили крізь низький-деревляний ганок.

— Не пхайтеся, кождий зайде...

— Ая, ти будеш хиріти на хорах, а я буду зубами кланцати під порогом...

— Пішов до дитьчої мами!

— Дім божий хлопці! Майте розум...

Важкий дух спліснілої соломи і чогось неясного — вонючого вдарило всіх нічліжників. Церква давно втратила душний запах кадила, ростопленого масла з бойківських голів і диму з свічок. Цей питомий запах селянської церкви вбив піт брудних вояцьких тіл, мокра долівка і брудне-перегниле сіно, що тягалося за ногами по цілій церкві. На бічних вівтарях не було вже й знаку з поставників та дрібних образів. На них все вилежувалися старшини, бо престоли були сухі і подальше дверей. Тільки одні образи на головному вівтарі пригадували всім церкву. Позатим — вона була брудною й вонючою, до того холодною шопою.

Райські двері щільно зачинені, але крізь їх золочену різьбу пробивалося слабе-жовте світло. Там і в захристії, росташувалася "перша санітарна поміч".

Старшини стояли по середині церкви і старалися за порядок, бо вояки справді мало не билися за місце. Найбільше тиснулося біля вузких сходів, що вели на хори. Це було найкраще місце. Сухо і затишно. Звичайно, молоді стрільці виходили переможцями і хутко на хорах загомоніли їх голоси. Ополченці тиснулися під стінами на долині, захвачуючи сухше сіно. Інші байдужно присідали і не рухаючись, сиділи скулені в двоє.

На краях двох бічних вівтарів мерехтіли грубі-білі свічки.

Церква наповнилася людьми й гомоном та виглядала на підземну-велику печеру.

Спершу було холодно, але згодом люди забули про це і раділи затишному притулку. В порівнянні з смерековими будами на фронті, цей притулок був

справжнім раєм.

Сварилися, кричали, деякі з молодих поривалися навіть до бійки. А все за вигідніші місця. Молодь цілком забувала на перестороги старих ополченців і лаялася так-же само, як й на фронті. Бо лайка стала необхідною буденщиною. Хто не лається, тому тяще на замученій душі.

— Виходьте по вечеру!

І по цілій церкві піднявся гармідер, задзеленькала бляшана вояцька посудина. Хто хутче вибіг, той ставав біля кухні під церквою, за ним — довгим рядом інші і нетерпеливо ждали своєї черги. Ряд посувався повільно і за той час вояки перекидалися словами про добру вечеру, про спокійну ніч і про це, що довго їх тут не будуть держати. Поженуть знову на фронт.

Як підходили до кухні, то ласкавими-під-лесливими словами старалися зворушити серце кухаря і одержати більшу пайку рижу. І це часто помагало, хоч слова були нераз на шкоду свого товариша. Передній просить кухаря докинути, жаліється на голод, на пережитий бій.

— Відки-ж я тобі дам? — грубо відсварю-ється кухар. — Для інших не стане. Ну, йди!

— То хоч пів ложки...

І задній вояк з нетерплячки кричить на переднього товариша:

— . От чоловік, пожалься боже! І бачить, що не можна, а пхається. Дай й другим повечеряти, кожний однаково хоче жерти...

Але як прийде на нього черга, то все таки не втерпить і тихцем попросить:

— Краяне, докинь братку!... Бігме боже два дні кришки в роті не мав...

А як повертали на свої місця в церкві, то сідали під стінами, опирали на зложених колінах посудину і обережно, старанно їли. Повільно, щоб на довше стало. І як-би стороння людина дивилася на ті нещасні постаті, що їли тяжко заслужену вечеру, то певно розплакалась-би. Бо обличчя всіх були такі жалісні, такі повні болю й терпінь! Жували вони їду і відбивали на собі всі терпіння потоптаних людських душ. Ніхто ніколи не зможе описати тих безнадійних облич, бо людська мова немає таких слів. Тільки чутливе серце вміє відчути страшний жаль і біль на їх вид.

Ополченці перед вечерою хрестилися і їли без шапок, молоді стрільці в шапках і без хрестів. Перекидалися словами і їли теж обережно, повільно, як-би хотіли, щоби вечера ніколи не кінчилася.

Матвій Шавала примостився в кутику хорів. За це місце він не рвався, але молоді стрільці не сміли прогнати його, як він прийшов до них. Вони навіть посунулися і зробили йому місце.

За вечерою не спішився. Як всі зійшли з хорів, він неподвижно сидів опертий на холодну стіну і думки його були чорніші ночі. Всі сили напружував, щоби не думати про сучасність, про Бескид, бій, ранених, убитих. Дзвонив з холоду зубами, а голова горіла. Тихо, як-би скрадаючись перед іншими, встав і глянув з високих хорів на долину. Не чув гармідери, ні сварок. Добрими очима прорізував —церковні присмерки і не зводив

їх з головного престола. Зітхнув так тяжко, як-би його щось заболіло. І згинаючи свою високу-суху постать — зійшов в долину.

Ніхто не звернув навіть уваги, як Матвій підійшов до райських дверей і в сутінках при-кляк та тричі поцілував заболочений поріг. Поцілував і не піднімав голови. Лежав скулений, як в морозний день під смерекою на Бескиді. І молився тихо, тільки для себе. Молитвою, новою, молитвою зболілої, розбитої душі.

— Боже на небесіх розсуди нас! Коли ти великий і могутній, уо чому дивишся на все це? Храм твій заболочений, храм твій в крові... А ти боже мовчиш...

... Прости мені, бо я вже не знаю, що чиню.... Де спаситель Христос, де Христос?... Христос?...

— Хри-ссстоссс?...

Це слово вирвалося з засохлих грудий Матвія всім болем, всім терпінням. Він бив головою в заболочений поріг, як-би домагався відповіді. Був безрадний, хотів знати, хотів почути дужий голос бога. Віра його кипіла в хаосі думок, як кипів він самий сьогодні на бес-кидських полонинах серед метелиці снігу й емер ти. Не вмів найти ліку на пекучий біль, що згинав його в двоє, що душив його в запалих грудях. Він вірив ще в Христа. Того доброго Христа, що проганяв з святині мошенників-куп-ців, що не цурався бідних, що проповідував мир на землі. І він шукав Христа.

— Де Христос? Де Христос-спаситель?... І в безтямі товк головою в поріг.

А в церкві нараз запанував мертвецький спокій. З хорів поплила тиха, ледво чутна пісня.

...Віічная па-а~а-амя-я-я-ть..я

Ополченці вставали і хилили нечесані голови на груди. І дрожали з холоду та зворушення їх закостенілі тіла і з очей невимушено котилися сльози. Старими, розбитими голосами тягнули сумну пісню і пісня росла, розривала їх зболілі серця.

...Віічная па-а-а-амя-я-я-ть...

Віічная па-а-а-а--

а-а-а —

а-а-а-а-амя-я-я-ять...

В друге потягнулося чорним болем з хорів. ...Віічная па-а-а-амя-я-я-ть...

Це стрільці поминали поляглих в сьогодні-шньому бою товаришів.

Снувалася пісня в присмерках церкви і заглядала в кожний куточок, в кожную найменшу щілину.

З бічних дверей головного вівтаря вийшла біла постать санітарки і застигла біля одвірка. Біля неї санітарі і легко ранені з перевязаними головами й руками. Всі простоволосі, похилені.

...Віічная па-а-а-а-а-мять...

Віічная па-а-а-а--

а-а-а —

(ї-а-а-амя-я-я-ять...

Це не тгісня, це вітер дужий, скажений. Вривається пекучим болем в груди і гне

сірі вояцькі постаті до землі, до заболоченої долівки. Окрівавлені, забруднені душі — в густе болото, щоб задушити останній віддих споганених людей!

— Де Христос? Де Христос-спаситель?!... ..Віічная па-а-а-мя-я-ять...

Матвій підняв голову і вдивився в темні хори, з яких ще плила чорна смуга болючих слів і тонів. Але хоіри здавалися далеко, дуже далеко. Пісня розпливалася по цілій церкві і він не знав, де ловити її.

...Віічная па-а-а-а-мять...

Віічная па-а-а-а--

а-а-а —

а-а-а-амя-я-я-ять...

Затихли скорбні звуки і церква заніміла. Ніхто навіть не ворохнувся. Тільки десь за райськими дверми завмирав останній звук...

.. .аа-а-а-мя-я-я-ять...

І в тій хвилі покотилося в нічній тишині рос-пучливе ридання. Виривалося ніби з далекої глибини і торгало серце сірих вояцьких поста-тів. Ще гірше, ще печальніше стало всім.

— Хто плаче?

— Десь в долині...

Від бічних райських дверей кинулися на від-гомон ридання. А ридання виривалося ще бо-лючіше з старих грудий Матвія Шавали.

— Чого плачете? Заспокійтеся, бог з вами...

— Банно стало... За серце вхопило — пояснював хтось з гурту.

Сіра вояцька маса зірвалася на ноги і пхалася до вітваря.

— Що сталося? Вмирає хтось?...

— Ей, ти! Що там таке? — Тихше холеро мадярська!

Матвій підніс голову і запалими очима глянув на гурт.

— Я не знаю, не знаю...

І знову захлипав. Ховав голову в широкі-чорні долоні і дрожав цілий від плачу.

Брудна, жалюгідна санітарка, мабуть най-бідніше створіння на фронті, похилилася над Матвієм і ломаною славянською мовою заспокоювала його. Матвій раптово перестав плакати, глянув і довго не зводив з її помятого, пе-редвчасно старого обличчя очий. Санітарка боязко відступила.

— Ти не пречиста? — питав скорбно Матвій. Всі завмерли в гурті.

— Ти, ти! Я пізнаю! Маріє! Мати сина спасителя! Де Христос? Скажи! Ти знаєш, а я не знаю... — просив на колінах.

З жахом оглянулася санітарка по вояках, а вояки по собі.

— Браття! — звернувся він до всіх. — Я шукаю Христа. Христа-спасителя. Ви не бачили?...

Один з санітарів підійшов до нього і ласкаво промовив.

— Вас болить голова, правда? Зайдіть зі мною, я вам дещо дам. Легше стане...

Але у відповідь Матвій якось безвладно о-пустив голову й руки і видавалося, зів'яв

цілий

- Подайте води! — крикнув хтось з гурту.
- Бідний Матвій... — шептали ополченці.
- Щож — стара голова, не видержала...
- Тое... — і один з них покрутив пальцем по своєму чолі.
- Гой, боже, боже... Тото терпимо...

Ліниво зсунувся з бічного престола зарослий, блідий поручник. За ним й інші старшини почали одягатися.

- Що таке? Чому не спите? — питали.
- З чоловіком припадок пане поручнику... —Зомлів?
- Ні. Говорить якимось дивно...
- Нехай санітарі займуться ним. А ви не кричіть, пора спати.
- Я перекажу...

— Навіть тут не дадуть відпочити — бурмотів поручник і ляг назад на престол. За ним й інші старшини пішли спокійно на спочинок.

Молодки стрілець обережно, по синівськи прикляк біля Матвія і напоїв його холодною водою.

— Тяжко вам вуйку Матвію? Не журіться. Викиньте той дур з голови. Пережиємо якимось...

Матвій добрими, заплаканими очима дивився на нього.

— Сину, сину... Коли чую, що серце моє лед-ви держиться на тонкій шкірочці, то туск розриває старі груди... За що така мука всім нам? — тихо мовив він.

— Не думайте про це вуйку, бо ще гірше стане... — заспокоював стрілець. — Ходіть, приляжете, заснете і забудете...

Він старався допомогти встати Матвієві. І послушно, як дитина, Матвій підвівся на рівні ноги і ніби став якийсь менший, як був давні-ще. Втер сльози і ніс, потер рукою чоло тай здрігнувся цілим тілом.

— Старий, незвичний... — якимось несміливо оправдувався перед всіми. — Ви простіть браття, що якимось так... ну, гей-би дитина... Кажуть, чоловік на старість знов стає дитиною... Але я трошки то... Ну в голову вдарило... Серце запекло і ніби обірвалося... Молився я, бо це дім божий...І то...в голову пішло, не спамятався... Ви простіть браття... Серце запекло...

- Нічого Матвію, буває...
- Не варта так брати собі до серця...
- Всім нам гірко, але божя воля...

Гурт сміливіще почав розраджувати Матвія.

— Знаєте, почав я молитися отут — роска-зував він далі. — Не тямлю, як саме молився, але забув де я. Перед очима став сьогоднішній бій, кров, сніг, смерть... І я тяжко згрішив. Чорний дух увійшов в мене на цьому святому місці і я почав думати, що нема бога. Вмер бог, застрілили його, убили. Тяжко згрішив... Бо як-би був бог, думав я, то чи-ж міг-би він дивитися на ці людські муки? Але Христос наш спаситель є десть,

правда? Христос-спаситель є... І я не знав, де він... Отакі думки насуває чорний дух, що опутує чоловіка не знати як і чому... Згрішив я тяжко... Спам'ятався я-кось...

— Це Матвію на кожного знаходить в таку годину. Чоловік, як худобина отут, ні бе ні ме... — озвався один з ополченців.

— Що скажуть — робимо. Бог ласкавий... А не може-ж чоловік без гріха бути...

— Ріжні думки знаходять в такий час...

— Та ще як туск вхопить...

— Від туску й амінь може бути, гірше, як від кулі...

— Але ви не журіться... Якось буде. Кому призначено вмерти, той вмере...

— Чоловік ще не вродиться, а вже написано йому як і що...

— Сила божя...

— Не вмерли на постели, то вмеремо в снігах. Смерть скрізь однакова. Як кому...

Матвій похилив голову і сумно потакував на розмови своїх товаришів. Але мабуть не розумів їх, не слухав.

Двох стрільців взяли його за руки.

— Ходіть вуйку... Ляжете і забудете. Ми молоді, ще й не жили, а не журимося. Нехай кури журяться, а ми...

— Та правда... — зітхнув Матвій і повинувався стрільцям.

Повільно пішли на хори.

В церкві зашуміли. Півголосом розказували собі покурюючи вонючий-грубий тютюн перемішаний з дубовим листям. Кожний инакше пояснював недавній випадок з Матвієм і кожний думав про него.

Розбрилися по цілій церкві і лягали закутуючись в плащі та вовняні-білі накривала, В церкві ставало ніби холодніше, тому вояки накривалися з головами, щоби власною парою нагріти себе.

Деякі розказували про колишні події, про мирне життя, жінку, дітей, родинні незгоди та преріжні пригоди. Про війну ніхто не згадував. Нещасні постаті —переносилися в то життя, яке покинули в бідних сільських хатах і згадуючи його, жили ним.

Деякі видовбували з своєї пам'яті згадки про подібний випадок, що недавно був з Матвієм. Ніби-то і в їх селі з одним чоловіком було отак. І святили його і хрестили і таки вмер собі. В ночі, в дванадцятій годині, виліз на него чорний кіт і він з страху вмер...

А одного перебігла в опівночі чорна свиня і він зійшов з розуму. Поколотив нечистий.

Розказували і повільно засипляли.

Виснажені, розбиті тіла домагалися спочинку.

Тяжкий сон перемагав.

**

На хорах стрільці заходилися біля Матвія, як біля рідного батька. їм стало дуже жаль цього "божого чоловічка", що недавно плакав, як дитина. Мимоволі кожний з них

пригадав собі рідного батька, перенісся думками далеко від всіх цих страхів й терпінь і старався найменшою дрібницею прислужитися старшому товаришові недолі. Одні підстелювали на його леговище своє сіно, другі жертвували навіть власні накривала.

— Ви собі ляжте отут вуйку... Під голову візьміть оце... Не буде вам низько?...

— Поскулюємося довкола вас Матвію і тепло буде нам... Правда?

— Та бо поправді тут найтепліше. На долині тягне від дверей, а на хори йде весь дух...

— Лягайте вуйку, прикрийтеся... Чого журитися? Раз мати родила, раз і вмирати...

— Та хто там збирається вмирати? Матвій переживуть ще нас молодих. Правда Матвію?

Матвій підвів голову і глянув по всіх стрільцях, що скулчилися біля нього. Він ніби шукав чогось на їх марних обличчях. А стрільці не зводили очей з него. Момент прикрої — вичікуючої мовчанки.

З грудий його вирвалося тяжке зітхання і голосом винуватої дитини попросив тихо:

— Загасить свічку діти...

— Хочете спати?

— Ні. Але нам легше, як не бачимо себе... — відповів з боєм.

Стрільці послухно сповнили його бажання і ціла церква вповилася чорною масою ночі. Тільки ізза золочених різьб на райських дверях продиралися слабкі проміння свічки.

Ніхто з вояків не гомонів. На долині корчилися бідні людські створіння в четверо, постогнували час від часу а деякі навіть кричали незрозумілі слова крізь сон. Нещасні не мали навіть спокійного сну. Ще десь шепотіли недалеко дверей, але тихо-тихенько, щоб не псувати сну старшинам.

І на хорах деякі вже хропіли. З їх грудий виривалися довгі-переразливі хрипіння, що в глуху північ пригадували чомусь кров і смерть. Так-же самісінько хриплять люди поцілені кулею в гортанку або й груди. Тоді заливає їх кров і вони борються з нею.

Матвій все ще не лягав. Він сидів опертий на холодну стіну і не бачив, що близько него сидить гурток молодих стрільців, хоч серед церковної пітьми добре відчував їх присутність. На серці було йому тяжко, але десь в найглибшій щілині того пораненого серця жевріло та-ємне-ласкаве задовілля. Любо було йому, що хтось піклується ним, хтось не спить через него, хтось береже його. Такими рідними дітьми здалися йому ці дрібні-заморені стрілецькі постаті! Він був-би росцілував їх, але боявся викликати новий переполох. Подумали-б, що він, старий Матвій Шавала, зійшов (не дай боже) з розуму.

З розуму? Ах правда, є ще розум... Так, так, розум. В кожного є розум, але який він безпомічний і незначний тут. Навіщо здався цей розум тепер? Тільки на те, щоб влучно стріляти, щоб краще підглянути "ворога" і придумати йому скору смерть.

Розум... Ех, яка гірка іронія! Розум видумав всі смертоносні приладдя, розум заставляє вбивати других людей? Чи розум? Тяжко вгадати. Тут, серед поля смерти, годі знати де починається розум, а де божевілля.

І Матвій почав шукати в своїх мутних думках розуму, як недавно шукав Христа. Йому стало нараз страшно. Нема розуму! Був розум і — нема. Всі стали божевільними, всі зійшли з розуму. А де-ж розум?

— Вуйку Матвію? — почувся шепіт з пільми.

— Ви спите вуйку? Матвій збудився з задуми.

— Що кажете?

— Ви не спите?

— Я? Ні, ні... Я не сплю. Не хочеться...

— А ви лягли-б...

— Лягайте діти, я посиджу...

— Та ні, ви засніть і не будуть погані думки лізти в голову...

— Нічого діти, від них не втечеш. Найдуть і в сні... — тихо оправдувався Матвій. — Я оце думав, чи є в нас всіх ще розум?

— Який розум вуйку?

— Ну, розум... Чомусь аж тепер мені прийшло це на думку. Я по собі суджу. Чи є в мене розум? Я-ж ніколи таким не був. Я не любив крови, я не люблю її й сьогодні, а броджу в ній по пояс. Так де-ж мій розум?

— На війні вуйку і розум й серце — нічого. Прошиє куля і чоловік навіть не загикнеться...

— Це правда діти... Ви ще молоді, не зазнали великого горя ні муки. А я, старий, порохнявий цілий, як та дуплава верба. Не першина мені бачити смерть. Бачив я її з молодих літ, виростав серед неї і вона все обминала мене, хоч я ненавидів її цілим серцем. Я бідний діти, дуже бідний. Серце моє так обкипіло кровю, що на ньому вже кора тверда. А все таки плачу, як дитина...

Матвій замовк. Він схилив голову на сухі груди і в темноті прикушував долішню губу. А перед очима промчалось ціле довге-трудне життя його.

— Кого ви залишили дома вуйку? — питав хтось з стрільців.

Матвій ніби не чув цього питання і продовжував далі своє.

— Я мало зазнав радості в своєму житті. Та ніби про це когось в голові? Ось всіх нас позганяли сюди, як овець, всіх, не питаючи, що в кого за біль, яке чие життя, одягли в це сіре одіння, вложили в руки зброю і погнали...

Ось хоч-би я. Відколи тямлю себе, все тяжко понад сили працюю. І все бідую. А на старість ще й така поневірка. За що? Чому? Чоловік має порахований кождий день, не вік-же жити йому, а й ці короткі дні вривають йому.

Якось так зроблено то життя, що розум мій не розуміє. Серед мук родиться чоловік, серед мук росте. Виросте і вмере, або його вбють. Закопають в землю і тіло з'їдять хробаки, а хробаків видзьобають пташки, а пташків розірвуть більші птахи, або кіт, а kota вбе також хтось або загине. І то скрізь так. Росте собі травичка. Гарна, зелена. А надійде худобина і спасе її, зірве, а худобину потім заріжуть і з'їдять, а людей вбють або замучать життям.

І так в безконечність. Де початок, а де кінець, я не знаю. Не знаю... Найменча

травичка, най-менча комашка має свого ворога. І люди теж...

— Це Матвію так було і буде...

—і Я знаю, що було і буде. Але чому воно так? Чому не може бути инакше? Я бував в світі і чим більше бачив, тим болючіше ставало. Скрізь, діти, однаково, ніде нема ні щастя, ні радості...

— Де-ж це ви бували вуйку?

— Скрізь бував. Гонило мене життя по широкому світі, як гонить всіх нас сьогодні по цих білих полонинах...

І замовк Матвій. Видавалося, що цілий він занурився в нічну пітьму і розплився в ній, пропав. Пропав з своїм болем, своєю роздвоєною душею і своїми думками. А стрільці теж мовчали. Тільки хрипіння сплячих, що заслинювалися і викрикали щось крізь сон, переривали мертвецьку тишину. Та по хвилі тяжко зітхнув в пітьмі Матвій і почав розказувати своїм тихим-жалісним голосом. І слова його бреніли, як сумна казка дідуса, хоч були вони правдиві та болісні. Старий ополченець відкрив в нічній темноті, серед поля смерти й кро-ви, свою тиху, нікому незамітну але болючу сторінку життя. Може ніколи ще не розказував він про це так щиро і так докладно. Матвієві груди тяжко задихалися від болю і він хотів позбутися його. Знав, що як виговориться перед кимбудь, то легше стане. Шукав спокою, шукав забуття страшної сучасності. Згадував ціле своє життя і хоч було воно тяжке та болісне, але в порівнянні до сучасності видавалося гарним, спокійним, певним. Тому й переносився Матвій своїми думками в далекі забуті дні.

— Може вмеру, діти, може вмеру... — почав тихо, — то не кладіть мені хрестика на гробі, щоб ніхто не знав, де спочили старі кости Матвія Шавали. Хрестик є в грудях, а на гробі він зогніє, впаде і пастушки літом сплять на ватрі. І сум більший моїм дітям й жінці бідній буде, що я вмер. А так.— най не знають, як не знаю й я про них. Най думають, що тато їх вернеться, що тато їх не вмер. Другий раз вмирати я не хочу... Другий раз не хочу...

— Як то другий раз вуйку? — перервав його мову хтось з —стрільців.

— Роскажу вам, то почуєте. Роскажу, як на сповіди, бо це, діти, сповідь моя. Не сього-дня-завтра тарахне кулька або розірве граната і пороскидає по смереках старі кости, руки й ноги мої, що й сліду не стане. А хто-ж мене висповідает? Без сповіди вмирати тяжко. Я мовчав, я душив в собі все, але не можу довше. Давить дуже.

— Та ви вуйку все про смерть...

— Ой сину, коли над тобою смерть, то тільки й думаєш про неї. Хіба-ж ми можемо думати про життя? Народ паде, як в жнива пшениця. Сьогодні одні, завтра другі. І так в безконечність... А я думаю собі: тіішов-би до сповіди, але — (най бог простить, бо він найму-дріщий з нас,) я вже не можу сповідатися духовному отцеві. Може це гріх, але й гріх, що ось ми лежимо тут на святому місці, плюємо на святі дошки і з святих престолів поробили постелі. Тай ще таке: вивели людей битися, різати себе, стріляти, вкорочувати вік один одному. Люди йдуть, бо кажуть, бо мусять. І духовні отці благословлять одних і других. І одні кажуть, що за правду буються і другі кажуть, за

правду. Так де-ж та правда? Як йшли ми в оці Карпати, то служби божі правили нам, то свяченою водою кропили і нас й наші рушніці. І казали, що "бог нам допоможе". А таке робили й з тими, що ось там, по другому боці лінії. Христос казав "не убий", а нам кажуть "убий, бог помагає". Ми бемо, бо нам наказують і молимося, бо вміємо найліпше молитися. Як біда, то кождий молиться, кождий взиває бога на поміч. І худобина, як примикає вечером очі, то молиться по своєму. Зітхне і молиться тихо...

Замовк Матвій, не озивалися й стрільці. Ніби поснули всі.

— Ви спите діти? — перервав мовчанку Матвій.

— Ні, ні, ви говоріть!...

— Вибачте мені, що мучу вас. Ви заснули-б. — Заснемо, ви вуйку говоріть...

— Якісь ви такі рідні мені, як ніколи. Гей-би я з вами проживав цілі літа. Такі ви добрі для старого...

— Ми молоді вуйку, нам пів біди, а вам тя-ще все це...

— Правда. Але — смерть нікому не мила. А мені чомусь здається, що я скоро вмиру. Вмиру тихо, що й ніхто не догляне. Сніги завіють і мене і кров мою... Ви не дивуйтеся старому. Я так собі надумав і так най буде. А сповідь свою скажу. Скажу вірно та щирим серцем. А ви не дивуйтеся...

— Та чого вуйку дивуватися?...

— За пошанівок, за гонор до старого, непотрібного Матвія Шавали, най вас куля минає, бо ви ще молоді всі. А я — дуплава, порохнява верба. Як поцілить куля, то піде так в тіло, як в перегнилу дошку... Все одно...

Я, діти, мало зазнав радості. Від маленького, по нинішній день сумно мені. Дуже якось забило мене життя. Темний я дуже, не вмію й нумера прочитати. А це все одно нині, що худобина. Я був в світі, був скрізь і знаю, що такий чоловік у вічній поневірці. Поштуркуєть-ся ним кождий. Бо темний. Слова не вміє сказати. Ніхто не оборонить його, бо кождий за себе дбає. Світ широкий і ще ширша біда темному чоловікові.

Мами я не запам'ятав. Не знаю, що таке мама. Бачив в других і тяжко було дивитися. Як було мені 12 літ, то й тато покинув мене а я лишився в бідній хатині самий. Наймали люди, наймали й в дворі. Спав в кінських жолу-бах, жив бараболею і форналював. А сила в мене була. Ви не дивіться тепер на мене. Я вже дуплава верба, а колись я був, як дуб. Вдарю бувало кулаком по столі і розколеться на двоє. Правда, був я тихий, смирний, але бувало, як випю трохи, то всі обходять. Панського коня підносив на своїх плечах.

В форналях росла моя сила, росли й літа мої. А з ними, став й я якийсь буйний та дикий. Колись смирний був, а став страшний. Роспився, шукав бійки, нікого не боявся.

І форналювати не схотів. Побив економа, розбив голову коневі кулаком. Прогнав пан і вернувся я в свою хатину. Господарити не хотів, та й не було на чому. Городець малий, а сам я став до нічого. Почали люди обминати, боятися. Побачив я, що в селі не бути мені і пішов в місто, та й замельдувався на охотника до війська. Було мені тоді 18 літ. Давно-давненько, буде вже тому з 24 роки. Гей-гей! Не було ще вас й на світі, діти...

— І приймили вас Матвію?

— Такого як я? Чому-ж би ні. Ще й поплескали по плечах, похвалили.

"До кавалерії — кажуть, — хлоп, як дуб". І я пішов...

— То ви служили при кавалерії?...

— Не вірите? Та ба! Тепер тяжко повірити, бо можна здушити добрим кулаком Матвія Шавалу, як панську білу булку. А колись — гой боже, земля дудніла під мною...

Перший рік у війську був я ще буйніший, як в селі. Думав найти спокій, а найшов неволю. А я був дужий та дикий і неволі не терпів. А в війську, самі знаєте — слово старшого святе. Мав я біди чимало. Сидів тижнями замкнений, робив найгіршу роботу за кару і всетаки не піддавався. Утікав, зловили, не били, бо боялися, але морили голодом за ґратами. Так цілий рік. Думав, що розбійником стану.

Але тісніше побував я з полком в чужих краях, приглянувся, як живуть Чехи і Німці. Тай задумався. Дивлюся, люди, як й наші, а якесь життя їх не таке. Хотів пізнати, хотів навчитися, та ба, — темняк, хоч очі вибий.

Ой, тото гірко стало мені. Бувало сяду десь в стайні, як ніхто не бачить і рву чупер на голові і клену себе самого. Бо дурний мій розум пізнав, що на світі не сила потрібна, а розум, ясний розум, як то сонце маєве. Що з того, що я міг на своїх широких плечах піднести цісарського коня, а був дурний? Мала дитина могла одурили мене. Темний чоловік, гірше дитини, бо дитина скаже щось недоладне і не диво. Вона ще дитина. А я, здоровезний медвідь і дурний, як чобіт.

— А чому-ж ви не вчилися вуйку?

— Страх хотів вчитися, пробував. Але не йшло. В голові за багато дуру було. Подивлюся на книжку, на папір, тай видається мені, що ті чорні нумери підскакують, танцюють і сміються з мене. Але почав я жити иншим життям. Побачив, що розумні люди не запиваються, не б'ються і живуть спокійно, хоч бідно та по людськи. Став й я иншим чоловіком. Притих, переродився. Складав ті дрібні гроші до купи, —почав думати про дальші літа. Похвалили мене за це, і ніхто вже не дивився на мене, як на звіра. Матвій Шавала став чоловіком.

Вислужив при війську три роки і забаглося назад в село. Грошиків в мене не було багато, але було. В селі не пізнали мене, дивувалися. А я хатчину свою направив, а я городець почав орати, а я на панському заробляв. Та бо й женитися захотів. Підглянув дівчину собі, тиху та роботящу, не багату на землю, але добру і смирну. І в осені в моїй хатині забреніли цимбали і зацигикала скрипка. Матвій Шавала о-женився.

За жінкою взяв не багато поля, але вже легше було. Мій городець і її загони і на зиму бараболі для обоїх, ще й продавали. Зажили ми так, що й сказати не можна. Село з дива не виходило. Та як то, та чого то? Був такий розбійник, такий "лецтий" кальвін, а став чоловіком...

А ми з Марією не спочиваємо. В жнива — на панському лані, в зимі — я багачам по стодолах молочу а вона — багачкам пряде. І кер-вавицю складали і хатка наша повеселішала. Коровку придбали, та бо й дочечки діждалися. Так минали роки. Гарували, але не нарікали, не гнівили бога, на него всю надію мали.

Та шестого року, як ми побралися, дощі впали, слота велика. Повимакало все в

полі, зерно покільчилося на пни. Ні в пана заробити, ні своє зібрати, бо й того свого не багато. А нам вже бог післав й хлопчика. Вродився в саме слотне літо. Круто стало, в довги залізли, корівчині нічого дати і в хату почала тиснутися нужда... Ви спите?

— Ні, ні, не спимо. Та де-ж нам спати тепер...

— Кажу, в хату почала тиснутися нужда. Зажурилися ми обоє. Рятунку для бідного нема. Бився я, бився, нічого не добився. Сила в мене ще була, ой сила силенна. Тільки двацятьсь-мий рік добігав мені. Та не було для тої сили роботи. І став я ще більше смирним та прибитим. Сила була в тілі, але кров тиха. Біда й кров тамує.

Та саме в той час почали люди їхати в Америку. Мало їх їхало, але то тут, то там було чути. Казали — великі гроші можна заробити в тій Америці і я подумав: Гей, сила в мене є, молодий я ще, як дубчак, так чому-ж не поїхати? Не знав я, яка та Америка, та де вона. Може й ніколи не чув такого слова. Темний був, що тут дивуватися...

Розвідав я, як і що, тай признався жінці. Плакала дуже, не лускала, але — не було ради. Глянув я на дівчинку, шість літ їй, а бідненьке худеньке, тільки шкіра й кости. А в пеленках хлопчик... Не витримав, сказав, що їду. Зароблю грошей і вернуся. Не помогли плачі. Чув я в собі силу, здоровля і думав, що світ цілий переможу, багатчем стану. Дуже якось тягнула та Америка, що я й сон втратив.

Зазичився трохи на ґрунт і хатчину, продав останню корівчину, сказав жінці, най пантрується, а сам — торбину на плечі, а в торбину кілька головок чоснику, позиченого хліба і в шматині грудку соли. Попрощався тай пішов...

Тай • пі-і-і-шов... Ех!...

Глибоким болем вирвалося з грудий Матвія це "ех". Сказав він його і з жалем і з терпінням. Ніби безнадійно махнув рукою на все, що було в його життю і в уяві перенісся в ті часи, як був дужий та грізний, як орудував силою, з якою думав побороти світ.

— Тай пі-і-і-шов... Ех!

Ніби вривався високий-міцний Матвій вітром в далекі світи, а в очах його палали вогні певної надії на краще. Таким він був колись. Колись... Тоді, як через плече висіла торбина з чосником, бохонцем хліба і грудкою соли, за ним ридада жінка й діти, а він сміло гнався в світ за очі шукати своєї долі. І не бачив він в той час перед собою ніяких перепон, ніяких труднощів. Що може спинити його смілий хід? Він-же сила, він цісарського коня піднімає на широких плечах! Він працюватиме в тій дале-кій-незнаній Америці, що робить з бідних багатих, що подвоює денний заробіток золотом.

Америка... Що воно таке? Кажуть за далекими морями, за далекими горами є така земля. І їдуть в ту землю люди з усіх кінців світа, бо там знаходять долю свою, щастя своє. Там знаходять лік на довги, на плач голодних дітей, на чорну-мужицьку нужду галицького села. Праця? Що Матвієві праця? Тільки давай і плати, а Матвій руками залізо ломатиме.

Такі думки бушували в голові молодого Матвія, як йшов він 'великими кроками до міста і не хотів навіть оглянутися на рідне село, в якому покинув найблищих йому. Для їх щастя йшов він в світ за очі і щастя це манило його все далі й далі.

— Я лривезу вам долю вашу...

Все це тямить Матвій до сьогодні. Тяжко згадувати, він не хотів-би згадувати, але силою прилітає думка за думкою і пригадує йому кожную найменшу хвилю тих далеких часів. Вже давно не думав він про це, аж ось сьогодні, в нічній пітьмі, на хорах самотньої бойківської церкви, серед страшної задухи сотень брудних і змучених вояцьких тіл, Матвій докладно згадує все і старим-дряхлим голосом відчитує свої скромні але болючі переживання недавніх літ.

Ось бачить він себе серед сотень невідомих людей, що спішаються їхати кудись і товпляться на великому залізничному двірці. Чи й вони їдуть по щастя в світ? Матвій не знає. Серце його і радіє і болить. Дужі руки видаються йому маленькими та слабими. Що значить він серед оцих людей? Штовхають його, грубо відпихають, гей-би він, чесний Матвій Шавала, зробив їм щось злого. І як тут жити між ними, коли ніхто з них не подібний навіть на найгіршого чоловіка в його селі?

Великан Матвій загубився серед товпи і душа його скорчилася, як той хробак, що бють його бучком то з переду, то з-заду.

Ще доки їхав потягом по своїй землі, якось не так тяжко було. Сидів в куточку здушений людьми і вдивлявся в кожного, як-би хотів відгадати, хто він такий та куди їде. Ніхто не пробував говорити з ним, тільки пізною ночею якийсь чоловік запитав, куди їде він. Матвій чомусь тяжко зітхнув і ледво чутно відповів:

— В Америку.

І загомоніло кругом нього. Заговорили невідомі люди про далеку Америку, про великі гроші в ній. Хтось голосно розказував, що його знайомий присилає багато грошей і скуповує землю. Другий додав, що за два роки в А-мериці можна доробитися так, що ціле життя опісля не треба журитися, лиш курити люльку і вигріватися на сонці.

— Америка щастя! Америка для бідних порятунк!

— їдуть Німці, їдуть Жиди і потім купують нашу землю, а наші люди чомусь мало їдуть...

Від цих слів Матвій відмолоднів. Він знову почув в собі свою силу і радісно усміхнувся. Які всі ці люди дурні! — думав він. Хвалять Америку, а самі не їдуть. Ось він, Матвій Ша-вала, не боїться. їде і приїде з щастям. В нього сила, гей, сила за чотирьох! Що може опертися його широким долоням?

Стукають колеса, рівномірно, скучно, а в Матвієвому серці співанка співається. Ой така люба, ой така мила. Колише його щастя, в пелени пеленає, а пелени шовкові, а пелени злотом шиті.

...А-а-а-а-а...

Коти два-а-а

Шурі-бурі обидва-а-а...

Це колисанка. Згадується чомусь Матвієві вона. А голос? Ах голос його Марії. Це вона колише малого Митрика...

Любі, дорогі! Тато ваш вже так далеко... Але він для вас їде. Він мчиться вітром

нестримним в незнані світи за щастям для вас.

Ждіть його...

...А-а-а-а-а...

Коти два-а-а

...обидва-а-а...

Заколисаний солодкими мріями заснув Матвій в темному куточку вагону.

Коли приїхав у велике, чуже місто, то обскочили його якісь панки і кожний тягнув до себе. Торгали, як-би хотіли розірвати на двоє.

— Ви в Америку? Ходіть, в нас є все. Поїдете, як пан...

— Не слухайте його! Ходіть зі мною, там вже ваших людей багато.

Одним махом руки міг Матвій перевернути отих влізливих панків, але тут він був маленький, чужий. Покірно, як телятко, пішов за одним з них.

Завели його у набитий людьми будинок, казали платити, показувати паспорт і хвалили А-мерику. І гірко і радісно витягав Матвій з-за пазухи завязаний вузлик з грішми і причувалося йому жалісне мукання корови, що за оці гроші пішла на заріз до міста. І діти залишилися без ложки молока...

Ночував в довгій і вузкій хаті, набитій людьми. Вечеряв і снідав чосник з хлібом і хліб той їв малесенькими скибками, аби довше був в него, аби пригадував його хатину, жінку, дітей. Кожна кришка видавалася йому сльозою. І як спав на заболоченій долівці між сотнями невідомих людей, то перед очима стояли йому рідні і він міцно тиснув в пазусі синій папірець та паспорт, як-би боявся, що щастя його утіче від нього.

Ранком найшов й своїх людей. Були сумні, були бідні і їхали теж в невідомий світ за щастям. Не багато було їх, бо в той час мало людей з нашого краю їхало в Америку. Але легше було Матвієві з ними. Хоч мало говорив, та за це дивився на них і ставав спокійніший.

Як повели їх отарою на залізницю, то Матвієві пригадалося військо. Штовхали їх біля кас, писали в реєстри, водили з місця на місце і нахмуреними бровами проводили їх жандарми. Набили в вагони, торгнув потяг і — пом-чався.

Проходили дні, проходили ночі. Чоловік на чоловікові лежав. Плакали діти по кутках, прокльони лунали замість пісень. Не було й хвилинки радості. І Матвій, як усі, скотився перемучений до краю. Ляг на долівку і спав. Спав та не чув навіть, як по його голові ходили чоботами люди, як придавлювали його волосся, топтали його. Кожний терпів, бо кожний мріяв, що буде инакше. Перетерпить тепер, потім не буде.

А як доїхали до моря, то виглядали, гей-би ті мерці, що встали ще раз з могили. І знову отарою загнали їх в довгу шопу, кормили гнилими оселедцями, писали, переписували. Як оглядали Матвія з усіх боків, то чомусь пригадалася йому власна корова, яку продавав недавно Жидові. Жид также само оглядав його корову, як його зараз в цьому приморському місті. І в очі і в зуби, і ноги натискають і тіло щипають. Чого це люди на худобину сходять, Матвій не вмів пояснити собі. І ніде ні одного привітного слова не почув, тільки так, гей-би він був паршивим конем.

— Обернись!

- Зайди!
- Покажи руки!
- Очі!
- Куди їдеш?

А Матвій бувало більше по людяному обходився з конем...

По кількох днях поневірки, повели їх на пароплав. І йшли всі люди, як на заріз. Смирно та тихо. Зацитькували дітий, стогнали з клунками. Ніби в їх життю сталася якась велика переміна, як вступали на деревляний місток до пароплаву.

Відділили жінок з дітьми, відділили й чоловіків. І грубо та непривітно лунали оклики пароплавної служби.

Матвій попав з іншими у простору кімнату, де довгими рядами стояли ліжка. Ліжка — одно над одним, поверхами, з брудними накривалами. Пароплав цей був призначений для перевозу худоби з Америки, але ним возили й лю-дй до Америки, а вже відти повертався він з худобою. Грязні ліжка прикріплювалися шрубами тільки на час подорожі з Європи, а в американському порті їх відкручували, складали окремо і заганяли худобу.

В кімнаті, де був Матвій, було 50 людей і дух був такий, що годі дихати. Аби не чути душного смороду недавно перевезеної худоби, пароплавна служба посипала дрібним піском долівку.

Виїхали в море. Почалися довгі, тяжкі муки. Люди снувалися в перших днях бліді, виснажені, недужі. Їсти приносили в кожную кімнату, ставили на довгі столи казани з невідомою юшкою, кидали бляшані тарілки і скупю годували. Намагали більше оселедцями. Ве-чером приносили в цебрі сухарі, але не давали, тільки продавали кожному за гроші або за це, що піде до кухні мити посудину чи оббирати бараболю. Це вже по своєму розпоряджала-ся пароплавна служба, для якої всі оці подорожні були теж нічим іншим, як худобою. Вони привикли возити худобу і не робили вже різ-ниці між людьми.

Як вже допродували сухарі, то висипали з цебра на долівку порох з них, а самі відскакували в бік і дивилися з задоволенням, як голодні, нещасні люди рвалися та бились за цей порох між собою. Служба реготалася до безтями.

Матвій терпів теж голод. Дуже-дуже хотілося йому їсти і він найбільше просиджував в кухні, де помагав робити брудну роботу і за це давали йому більше юшки та сухарів. Здо-ровля його було міцне і не піддавалося недузі. У вільні хвили він лежав на своєму долішньому ліжку, чухався за обшивкою, бо надто гризла комашня з пароплавних ліжок і дивився на інших людей, що покотом лежали від недуги. З верхніх ліжок лилося блювотиння і треба було добре заховатися людині на долішньому ліжку, щоби не потрапити під цей водопад.

І думав Матвій, що все це так має бути. Він не нарікав, не називав цього мукою. Поневірка, бо поневірка, це не першина йому. Всі терплять, бо всі хочуть перетерпіти і переїхати в ту казкову, багату країну, де цвіте рідке щастя. Тому покірно зносив і голод і бруд і грубу поведінку служби.

По трьох тижнях тяжкої їзди доїхали до А-мерики. Живно забилося Матвієве серце. Ось вона! Ось та бажана Америка! Слава тобі господи, слава тобі...

Всіх перевели у велику салю, де біля столиків сиділи за паперами люди і кожного перепитували, з кожним щось списували. Хто не мав знайомих в Америці і не мав грошей з собою, тому робили на плечах білою крейдою хреста і пропускали далі. В долині стояло двох здоровезних панків і ділили. Хто без хрестика — на право, хто з хрестиком — на ліво.

Прийшла черга й на Матвія.

— До кого їдеш?

— До Америки — спокійно відповів він.

— Маєш знайомих?

— А мені на що? — Гроші маєш?

— Ледви стягнувся на дорогу, останню Коровину продав.

— А як-же ти будеш жити?

— Ну а руки на що? — здивовано спитав Матвій і показав свої широчезні долоні.

— йди далі!

Матвій пішов і навіть не почув, як на його плечах нарисували хреста. Зійшов в долину, панок оглянув і потрутив його в ліву кімнату. Здивувався Матвій, як побачив там якусь дівчину, що оперта на стіну плакала. Він хотів спитати її, чого плаче, але згадав, що може вона не зрозуміє його. І тільки дивився на її плечі, що дрожали від плачу разом з білим хрестом.

Згодом впустили ще кількох в кімнату і Матвій довідався від одного Хорвата, що їх може й не пустять в Америку, бо вони нікого не мають тут.

— Як то? — здивувався Матвій. — А хіба-ж це ще не Америка?

— Америка то Америка, але видиш, що не пускають.

І Матвій зажурився. Він-же їхав, мучився, продав Коровину, відібрав дітям молоко і мав-би повернути з нічим? О ні! Цього не буде.

Вечером принесли їсти і потвердили слова Хорвата. Але Матвій все таки не вірив. Хоч не спав нічю, хоч журився, але потішав себе, що він не вернеться. В нього-ж пас в пазусі — світ отворений! Там-же написано, що йому можна йти, куди хоче. Що це вони, дурня з нього роблять?

Ранком прийшло двох панків і один з них сказав, що їх всіх повинні завернути назад. Але найшовся добрий чоловік, який хоче вирятувати їх з біди і бере до себе на роботу. Чи поїдуть вони?

Матвій з Хорватом і двома Молдаванами згодилися без надумання. І їх забрали. Малий панок повів їх за собою, нагодував і передав другому. Той не говорив з ними ні слова, бо не розуміли вони його, тільки завів на залізницю, прилучив до них ще 15 людей, купив білети і повіз кудись. Матвій не знав куди, але йому було байдуже. Головне — він в Америці і буде робити, а що і де — дурниця. Робота скрізь однакова, аби робити.

По кількох днях опинився з своїми товаришами у великих лісах. Такі страшні ті

ліси, що великий Матвій налякався. Але це тільки першого дня, потім зжився. Ні сіл, ні людий ніяких, окрім кількох деревляних хаток-буд, де спали робітники. Дебри, яруги і ліси — а більш нічого.

Почалася праця. Кілька соток робітників виходили ранесенько, до схід сонця з своїх буд і йшли далеко в ліси, де різали дерево. Спершу Матвій виконував тільки одну роботу: підрубав дерево з одного боку сокирою, а за ним йшли інші і підрізували його пилою з другого. Але згодом й його взяли до пили. І він працював по щирості, по своїм силам, аж товариш, високий Швед, лаяв його своєю мовою. Але Матвієві було совісно робити повільно.

Обід привозили їм в казанах на мулах і тут-же в лісі обідали вони. Мулами й відвозили побитих деревом робітників. А такі випадки були кожного дня. Кому вломило спадаюче дерево ногу або руку, того відвозили, а кого забило на смерть, того закопували тут-же в кущах.

Прийшла зима, з снігами вище пояса, з морозами. Матвій мерз, але терпів. Він все пере-терпів-би, аби тільки заробити. Від ночі до ночі працював і в думці перераховував зароблені гроші на корони. Тільки мучила його журба про рідних. Від них немав він ніякої вістки, а сам не вмів написати про себе листа. І нікого в цих лісах не було, хто написав-би йому. Просив Хорвата, але й той був неграмотний. І Матвій не писав.

Довгі зимові вечері проводили лісні робітники в своїх деревляних будах, що мали в собі тільки довгі нари зроблені з кругляків і застелені смерековими галузками. На цих нарах один коло одного спали робітники і прикривалися своїм лахміттям. По середині буди стояла залізна піч, в якій палили цілу ніч, бо дров було до схочу. Після вечері робітники сідали подальше розпаленої до червоності печі, курили і розказували взаємно все, що тільки приходило на думку. Байки, сороміцькі історії, спогади з свого життя, а найбільше говорили про жінок, про дівчат. І реготали і забували про своє собаче життя. Покурюючи, кожний плював і харкав, але не на землю, тільки на розпалену піч і харкотиння шкварчало, шипіло. Та на це ніхто не звертав уваги і нікому було ранком завважити, що ціла піч опльована.

Матвій привчився вже деяких чужих слів і починав розуміти розмови своїх товаришів недолі. Однак в розмові ніколи не брав участі, тільки насильно час від часу посміхався. Спершу насміхалися з його мовчазности, з його по-божності. Бо Матвій перед сном молився, а вечерами сидів з боку і думав про своїх дорогих рідних. Неділями він не грав в карти, не пив горілки і з ніким не боровся. З усіх робітників любив його тільки високий Швед. Чомусь Матвій подобався йому і він часто боронив його перед насмішками інших. Хоч сам Швед був головним ватажком у вечірніх забавах. Ніхто так не оповідав про жінок, як він. Оповідання його доводили самотніх робітників до того, що вони попадали в якийсь дикий захват, хватали один одного, тиснули, щипали і вкінці боролися, як льви. А Швед тільки реготався.

З Матвієм він вже міг порозумітися. То показував йому на здогад руками, то Матвій деякі слова розумів. Біля роботи розказав він Шведові, що в нього є жінка й діти, що він журиться ними і неможе написати до них. Тоді Швед усміхався своїм червоним-

поганим обличчям, поплескував Матвія по широких плечах і махаючи рукою ніби казав:

— Не журися брате! Як нас не вхопить чортяка, все буде гаразд...

І Матвій, хоч душий за нього, почував себе серед цих диких зворів дитиною. Він сліпо вірив Шведові і любив його. А коли хотів довідатися, чи й Швед жонатий, то одержував коротку відповідь: Швед якось злісно усміхався, аж кости в обличчю тріщали, махав рукою і зі злобою чомусь шипів на своїй мові:

— Шатана!...

Незнав Матвій тайни Шведа, тільки бачив, як він після цього сказано робив. Пилив дерево з таким завзяттям, що навіть Матвій задихався.

Як підходила весна, Швед почав підмовляти Матвія, щоб він покинув цю роботу і йшов з ним. Матвій боявся. Куди він піде в цій чужій чужениці? Тут йому добре, гроші заробляє, вже міг-би за них віддати свій довжок дома і купити другу корівчину... Але Швед тільки сміявся. Він пояснював йому, що є краща робота і більше можна заробити. Щоби Матвій краще зрозумів, Швед пробивав чоботом в снігу діру і показував, що туди треба лізти. Потім брав з вогнища в кущах вистиглий ву-гіль і теж показував Матвієві. По довгих Шве-дових поясненнях Матвій зрозумів, що він тягне його до роботи, де копають під землею вугіль. І вкінці рішився. Найближчої суботи Швед пішов з Матвієм до наставника, распла-тився і в неділю раненько помандрували лісами на нову роботу.

За кілька днів опинився Матвій з своїм то-варишом в невеличкому-брудному містечку, за яким простягалися великі вугільні копальні. Швед відразу найшов своїх земляків і вони приймили його до себе на помешкання, а разом з ним й Матвія. Жили всі в одному будинку, в широкій кімнаті, де було 10 ліжок. На щастя двоє ліжок було вільних, і на них поселився Матвій з Шведом.

Пройшло два дні і Шведа цілими днями не було дома. Вечером він все махав Матвієві, що буде добре і в неділю привів в хату одного з наставників в копальні. Роботу було тяжко одержати, тому Швед взявся на хитрощі. Він через своїх земляків познайомився з одним із наставників і запросив до себе. В Матвія взяв 5 доларів і казав йому тільки потакувати за ним. Самий купив горілки та ковбаси і почалася гостина. Як наставник був на підпитку, Швед почав говорити йому про роботу і ніби непомітно, але так, що наставник бачив, всунув в його кишеню п'ять доларовий папірець. Розмова пішла гладше. Але Швед впоминався і за Матвія і розка-зував наставникові, що оба вони вже працювали в копальні і прекрасно з усім ознайомлені.

Добилися торгу. Наставник повинен при найближчій виплаті одержати "на пиво", а за два дні Швед з Матвієм прийдуть до роботи.

Копальня для Матвія була новим світом. Він боявся її, як вогню, але коли побачив, що тисячі людей працюють там, то й страх пропав. Дивився тільки на все, що робить його товариш і робив це саме.

Але не попав Матвій відразу в підземелля, його з Шведом залишили при праці на дворі. Спершу опрацьовували вони дерев'яні підпори, які опісля йшли під землю, потім складали старе залізо і нагружували його. А через тиждень працювали вже оба біля

вагонів.

З копальні вивозили візками запряжені мули вугіль, а робітники висипали його на велику купу. Тут-же проходили жолоби-"скрепери", що забирали той вугіль черпаками до жолоба-"шута", звідки вода, пущена в жолобах, гнала його в долину і чистила на залізних сітках-рафах. Сітки були одна над одною, різних розмірів. На самій верхній здержувалися великі грудки вугілля, менші падали на нищу сітку, ще менші знову на нищу і так аж до порошку. Разом з вугіллям гнала вода по жолобах й каміння, вивезене з копальні. І коли все це з шумом спадало в долину, там, на роздоріжжі жолобів, де більші грудки вугілля йшли в окремий жолоб, а менші в окремий, — сиділи діти від 8—15 років і вибирали з холодної води каміння-"слеит" та кидали його в призначений жолоб з боку. Бідних дітей від холодної води боліли руки, дарма, що вони були в рукавицях, але праця вимагала великої уваги і безнастанної роботи. За цілий день одержував такий малий робітник 50 центів і радів, що має роботу, що не пухне на вулиці з голоду. А його здоров'я? Кому це в голові?...

Вугілля далі летіло жолобами від цих дітей і з грохотом спадало до великих скринь, під якими стояли готові залізничні вагони. Робітники потребували відкрити двері цієї скрині і з жолоба гналося стільки вугілля, скільки потрібно. Були вагони без накриття, звані "гон-долями" і були т. зв. "бакскари". Коли Матвій відкривав двері такого вагону, то вугілля налітало тільки на одну купу і треба було хутко розкидати його лопатою на оба боки вагону. Окрім цього доводилося підпихати все нові вагони і годі було на одну хвилинку відпочити.

Тяжко працював Матвій, але чув в собі силу і не боявся. Складав зароблені гроші, відмовляв собі у всьому і все думав про своїх дорогих в далекому-рідному краю. Нераз находив на нього такий туск, що чорні руки кусав до крови, але терпів, молився тихцем до невідомого бога і вірив, що він помилує його.

Швед працював з ним разом, тільки все більше і більше починав пити. Жалісними, добрими очима дивився Матвій на свого нещасного товариша і нераз готовий був підійти до нього і поцілувати його ясноволосу голову. Бо бачив він і відчував, що в його товариша велике горе на серці. Раз вечером підглянув він, як Швед вдивлявся на витягнену з кишені заялозену картинку і похилив вяло голову на стіл. Значить — і в нього туск стискав серце. А чого — Матвій не знав.

По шістьох місяцях праці їх розлучили. Шведа забрали в підземелля, а Матвій робив на дворі зі Словаком. А за місяць нестало в живих Матвійового оборонця. Підчас нещастя в копальні він загинув. І Матвій сплакав, як за рідним батьком.

На помешканню було йому погано самому між чужими людьми і він перейшов на друге, між Словаків. Старша мадярська жінка винай-мала кілька кімнат і в них було 22 ліжка з брудними накривалами. Однак мешканців було багато більше, як ліжок. Працювали не всі однаково, бо праця в копальні ділилася на 3 зміни. Одні йшли в третій годині після полудня і поверталися в одинадцятій ночою. З ліжок вставали ті, що йшли на другу зміну до п'ятої години ранком. А треті виходили на роботу в сьомій рані і повертали в третій після полудня. Так чергувалися зі сном. Не було одних, спали

другі.

Не солодко було Матвієві на цьому помешканню, але кращого він не знав. Словаки хоч тяжко працювали, однак страшенно запивалися горілкою і на кожному кроці лаяли і маму і бога і себе, всіх. "Паленка", себто горілка, була в них замість води. Часто попиті билися і різалися до крови, а приходила неділя, тоді кожний йшов до церкви, сповідався і свідомий того, що бог відпустив йому всі гріхи, пив далі, окрадав свого товариша, лаявся і бився. Для

Матвія це життя було чуже і він все сумував самий та терпів насмішки, а в неділю йшов з у-сіми в церкву і щиро до сліз молився за себе, за жінку й діточок, та за своїх запитих товаришів.

Минуло два роки. Матвієве життя не змінилося. Гарував день в день і запрацьовані гроші складав в дерев'яну скриньку під ліжком, яку замикав на велику колодку. Так робив кожний, бо до банку боявся давати. Часто різні спекулянти вмисно закладали приватні банки, набірали в робітників гроші і опісля утікали з ними. Це й зродило велике недовіря до банків, хоч густо-часто пропадали й скриньки з грішми. Але обов'язком господині було берегти ці скриньки і крадіжі траплялися рідко.

В копальні виплачували заробітну платню робітникам срібною і золотою монетою і Матвій складаючи це гірко запрацьоване срібло й золото, часто перераховував на австрійські корони і аж дрожав з радости та переляку, що так багато в нього грошей.

До дому все таки не писав. Не вмів і не було кому. Словаки були теж неграмотні. Всі вони, як і Матвій Шавала були темними і покірними рабами найпаршивішого наставника. Робили понад сили і задовольнялися чимбудь. Жили по собачому, жаліли собі доброї ложки страви, хоч не жаліли на горілку. Матвій ріжнився від них тільки одним: не пив і не пускав грошей на пустоту. Але працював так, як вони, корився кожному і молився богові.

В два роки пізніше він найшов одного грамотного Словака. Молив і просив його, щоб написав йому листа. Згодився навіть купити йому горілки. І в неділю, як Словак добре випив, Матвій диктував:

— "Жоно моя, Марійко моя! І ти дочечко Анничко і ти Митрику сину мій! Кланяюся вам до ніг низенько і пороги цілую хати рідної. Я з ласки пана бога здоровий, чого і вам желаю. Аби хоч на мінутку побачити вас, бо дуже мені прикро тут. Тай за землею банно серцем і душею. Неписав до вас, бо не було кому. Тут чужениця чужа, наших людей не бачу, не чую, а чужі то не свої. Я їх не розумію, а ви ще більше. Роблю, гарую, очі мені вилазять, але славлю господа нашого милосердного, що тримає мене при здоров'ю. Думаю про вас, з думки не сходите мені і не знаю, як там вам. Пустіть мені пару слів на пошту, най знаю. Посилаю вам десять доларів в цім листі, а як припишете, пі-шлю більше. Тай як трохи більше зароблю, то приїду...."

Матвій задивлений кудись перед себе говорив далі свої слова і плакати йому хотілося і з радости і з жалю. А паний Словак шкрябав пером та й не допитувався нічого. Тільки як Матвій закінчив і спитав, чи вже, то Словак похитав головою і сказав, що жінка про все знатиме. Матвій дав йому десять-доларовий папірець, а Словак на

його очах заклеїв і заадресував листа. Самий Матвій не знав куди треба нести цей лист і попросив Словака дати його на пошту. Словак ніби не хотів, отягався, та згодом, як Матвій купив йому ще горілки, згодився.

Минали місяці, минув третій рік, а від жінки ніякої вістки. Не догадувався бідний Матвій, що Словак обманув його і листа цілком не посилав.

На четвертий рік пішов Матвій робити в підземелля, бо там можна було більше запрацювати. Аж тепер пізнав він, що тяжке це щастя в Америці. Однакове воно чи тут, чи там, в рідному краю. Ось він, міцний, як дуб, три роки день в день робить, живе, аби не вмерти, у всьому відмовляє собі, а грошей тих по правді не так дуже багато. А як їхав в цю Америку, то інакше думав... Та пропало. Ще два роки. Два роки тяжкої праці і його терпіння скінчаться. Він повернеться до своїх любих, дорогих, він житиме разом з ними. Докупить поля, працюватиме. Буде своя худібка, минуться тяжкі злидні. Ще два роки...

Надів, довгі по коліна, гумові чоботи і з оли-вяним каганцем на шахтарській шапці пішов глибоко під землю. Пів року накидав вугілля у малі візки і возив їх по малих рельсах до жолоба. Перевертав візок і вугілля з лоскотом та шумом летіло в безвісти, яких не міг збагнути Матвій своїм простим розумом. Він знав тільки свою роботу і виконував її, як ніхто ин-ший. За час своєї праці вивозив він кожного дня по 100 візків. Піт заливав йому очі, боліли всі кости, але він мовчав. Робив, бо за це платили йому, бо це для щастя його.

Бачив Матвій в тому глибокому підземеллі мовчазних-замурзаних людей і ще мовчазні-щих мулів. Чомусь прирівнював він себе до тих нещасних звірят, що ночували й днювали під землею і аж до смерти були там. Мали очі і були темні. Так, як Матвій. А згинули, то ніхто й не згадав...

На другий піврік попав Матвій на нову роботу. Старий шахтар потребував помічника до праці і взяв Матвія. З того часу працювали разом. Матвій довбав діри, шахтар ладу-вав їх динамітом і вистрілював. Заробляли добре.

Знову минали роки цілі. З дня на день, з тижня на тиждень жив Матвій своєю працею і надією на недалекий поворот, його обличчя вкрилося синіми-дрібними цяточками і шрамами. Це від дрібних шматочків твердого вугілля, що звалося антрацитом. Як довбав його, то воно прискало в обличчя, калічило до крові і залишало по собі сині — вічні сліди.

Під чорним склепінням, у вічній небезпеці, добігали два роки. Нераз потерпав Матвій за своє життя, бо обривалося чорне небо, вбивало людей, але він мав щастя. Каторжна, страшна робота давалася в знаки й йому. Він вже не чув тої сили, що колись. І стало страшно. Як-же так? Сила пропадає, а щож потім? Матвій бачив інших робітників, що при виплаті стояли біля брами і жебрали. Це ті, що колись були міцними, як й він, а тепер сили втратили і роботи для них немає і жебрають. На згадку про це Матвій дрожав. Ще з більшою запопадливістю складав гроші. До шахти брав з собою несолоджену — чорну каву, шматок хліба і ковбаси. Так день в день. Вечеру й сніданок давала йому господиня і за це в місяць платив їй 10 доларів. Тільки дуже жаль

було йому, що при виплаті грошей йому і кожному робітникови обтягали на різні видатки. На лікаря, шпиталь, "Червоний Хрест" і навіть на попа. Брали ще на умивальню, яка була влаштована для робітників на горі, але Словаки і Матвій з ними не платили нічого, бо не йшли вмиватися. Після праці повертали до дому за-мурзані, йшли в пивницю, де стояв цілий ряд цебрів з водою і там милися по пояс. Господиня приходила теж і хто удостоївся її ласки, тому змивала власними руками плечі. За це одержувала після кожної виплати якийсь дарунок.

Шестого року Матвій посумнів і подався цілим тілом. Він страшенно почав тужити за рідними, почав лякатися за себе і за свої гроші. Після різдвa їхало двох Словаків до дому і він не видержав. Поїхав з ними. Гроші виміняв на паперові, поскладав їх в своїй скринці разом з паспортом, купив скромні дарунки жінці й дітям і подався в довгождану дорогу. Так радісно билосся його серце, що сам собі не вірив. Гей! Тепер він заживе. Шість літ гарував, сонця божого не бачив, бо не було коли, але ось, в скринці своїй везе півтора тисячі доларів — а це — гроші! Тяжкі гроші, піт і кров Матвія Шавали. Шість літ безнастанної пекельної праці. Але є! Є це, чого не було.

Знову рівномірно стукають колеса, а в Мат-вієвому серці воскресає співанка. Ой така люба, ой така рідна. Колише його радість, в пелени пеленає...

...А-а-а-а-а...

Коти два-а-а

Шурі-бурі обидва-а-а-а...

Це Марія так співала над колискою малого Митрика. А він вже сьогодні великий. Шість років! А Анничка? Дванайцять!

Любі, дорогі! Тато ваш вже їде. Мчитьс'я вітром до вас, з щастям, з бажаним щастям... Чи ждете ви? Чи здорові?

...А-а-а-а-а...

Коти два-а-а

обидва-а-а...

На морі Матвій, як не свій. Місця не може найти собі. Така радість, така велика радість. Він-же їде до них, він повертається не голіруч. Руки його чорні та тверді, але він цілує їх тихцем, бо тільки вони заробили йому і його дітям кращу долю.

Ріжний народ їде разом з ним, але за шість літ самотности Матвій привик з ніким не говорити. Хоч тепер хотів-би він відкрити комусь свою душу і поділитися радістю своєю. Він темний, забитий життям, вимучений. Шість літ не знав хвилинки спокою, а тепер вільний, тепер вертають давні сили. Ах! Чому так повільно їде пароплав? Як-би так крила, поли-нув-би понад море, понад гори, до своїх, до коханих!...

Десь в половині дороги підійшов до Матвія гарно одітий чоловік і заговорив незрозумілою мовою. Матвій похитав головою і розвів руками.

— Румун? — питав чоловік. Матвій знову похитав.

— Словак?

— Ані не Словак — відповів чоловікові.

— Так-же й кажіть! — аж закричав невідомий і подав Матвієві руку.

самому кінці. Навіть нікого не питається. Ось вам гроші...

— Боже борони, що це в мене нема грошей? Я зараз, а ви приляжте...

Василь сумно похитав головою і ляг, а Матвій побіг. Коритарі розходилися в різні боки і він не міг знайти потрібного. Крутився, бігав і заблудив. Надійшов матрос. Спитав його одно слово і показав рукою, як-би пив щось. Матрос усміхнувся, махнув йому, ніби казав, щоби вертався, і пішов. Але Матвій побіг за ним. Він спішився, бо тяжко було йому знати, що добрий сусід лежить хорий, а він не може допомогти йому.

Пароплав три рази затрубів.

Матрос щось кликнув до Матвія і луснув дверми, але за хвилину вийшов знову, схватив його за руку і силою повів за собою. Вивів на малі сходи і пустив. Матвій був певний, що він показав йому, де продають пиво і побіг що сили в гору. Здивувався, як вибіг на палубу пароплава. Та ще більше здивувався, як побачив, що пароплав стоїть в пристані і люди висідають. Стрілою кинувся до своєї кімнати, але маса людей у входових дверях здержала його. Боротися з ними він не міг, тому стояв, доки всі перейдуть і беріг очима Василя. Довго-довго виходили люди, товпилися і кричали, а сусіда все не було.

— Бідний лежить і не може встати... — думав Матвій.

Як пройшли люди, він кинувся в середину пароплава. Прибіг, глянув на постіль Василя і здурнів. Скринька стоїть на старому місці, а самого сусіда нема. Глянув за своєю скринькою і — обімлів. Ні сліду з неї. Видавалося йому, що цілий пароплав і він з ним западається в глибоке море. І серце його обривається і кров стигне. Ось-ось впаде, бо ніч заступає очі.

— Боже!

Схватив Василеву скриньку, потермосив і з усеї сили гепнув нею об землю. Верхня до-щинка відлетіла і з середини вилетіло дві парі брудних сорочок.

Матвій зрозумів все. Як божевільний кинувся на палубу і почав кричати.

— Гроші! Гроші! Рятуйте!

Махав руками, простягав їх до товпи лю-дтей, що здивована оглядалася на нього, микав волосся на голові.

— Гроші! Люди! Шість літ праці!

Ревів, як той звір, що пробють його серце і він ще жиє.

— Рятуйте хто в бога вірує!

Збіг містком в долину і далі кричав. З'явилася поліція, злала його за руку, питала, тягнула за собою. А Матвій тільки ломив руки і плакав і ревів.

— Гроші, моя праця! Боже, боже, за що так караш?...

Хтось підбіг і пояснив німецьким поліцаям. Почали розпитувати, але Матвій не тямив, що говорив. Він гриз свої руки, ридав, як дитина. Страшно було подивитися на нього.

Поліцаї розбіглися, а Матвія завели в малу комірку і залишили.

Ніхто не знав і не буде знати, що діялося тоді з Матвієм Шавалою. Ніхто не бачив, як кинувся він на землю і качався і бив головою в німецький мур.

— Що я вам привезу дітоньки мої?..... Ой
боже, боже верни мені мою працю... Повішуся, втоплюся!...

І кусав до крові сухі губи і бив кулаками в груди, аж гомін йшов. Не знав, не тямив, що з ним робиться. Ніби сон страшний приснився йому.

Скорчився в кутку, як та дитина, що боїться вечером "вови". А кров з покусаних губ пли-ла по бороді і котилася рівчиками по шиї, на груди. Вдивився божевільними очима в одно місце, як-би ждав, що відти прийде його порятунок.

І ждав.

Цілий тиждень снувався Матвій по пристані і згорблений, жовтий та мовчазний звертав на себе увагу прохожих. Але він нікого не бачив. Ходив і одно слово вертіло мозок його:

— Гроші.

Не їв, не спав, не пив. Все шукав по землі чогось, камінчики визбирував, кожний папірчик брав в руки і оглядав. А як шестого дня близько нього затрубів пароплав, то здригнув-ся цілий, випрямився і як-би найшов свої гроші, так радісно засміявся. І стрілою побіг до пристані та без вагання кинувся з високого помосту в каламутну воду.

В лічниці повільно приходив до себе. Голова була тяжка, але він вже розумів все. І боявся згадати про своє горе. Вмовляв в себе, що це неправда. Ні! Матвій їде до своїх діточок, везе їм грошків, куплять коровку, коника буланого... А це він спить і йому сниться. Ах, який поганий сон...

— Що це за чоловік в білому? — думає Матвій. — Чого йому треба від мене?

Поважний, старий лікар стоїть над ним і вдивляється в його очі.

— Ви їдете також до краю? — питає Матвій. Лікар привітно хитає головою.

— Доктор, доктор... — каже йому.

— А-а-а-а... — і Матвій заплющує очі.

По місяцеві вийшов з лічниці. Ослаблений худий, без цента. Сперся на залізну перегородку і думає:

— До дому вертатися немає чого. Жебраком не приїду. Одинокий рятунок — назад в Америку...

І пішов до пристані.

На щастя другого-ж дня одержав роботу. Носив мішки з мукою до великого складу. Спав в комірці сторожа і сушив свою голову поворотом в Америку. І знов плакав перед сторо-жом та як вмів, так розказував йому про своє нещастя. Старий сторож зрозумів його і потішав. Він показував на себе і на Матвія, та говорив:

— Ду — Америка фур-р-р-р...

Матвій дивився на нього і не розумів, але бачив, що сторож щось добре каже.

— Я — фур-р-р-р до Америки?

— Фур-фур... — заспокоював сторож і дружньо поплескував його по плечах.

За два тижні, як Матвій тільки кінчив свою роботу в складі, надійшов поважними кроками сторож, взяв його за руку і повів.

— Ком — Америка фур-р-р-р...

Дивувався Матвій, але радісно забилося його серце, як побачив, що сторож веде його на пароплав.

— Невже я таки поїду? І як — без грошей?

Привів Матвія перед старого, виголеного чоловіка в чорній шапці і заговорив. Той потакнув і крикнув в бічну кімнатку. Матвій глянув на свого приятеля, що вдоволено усміхався під своїми великими-сивими вусами.

— Ну, Америка...

— Я? — допитувався Матвій.

— Я, я*)... — похитав головою сторож.

Увійшов молодий хлопець і виголений чоловік сказав йому кілька слів та вказав на Матвія.

— Ну камерад — Амеріка фу-р-р...

І сторож протягнув Матвієві свою стару руку. Аж тепер зрозумів Матвій, що він справді їде в Америку. Схватив обома руками руку приятеля і нахилився поцілувати її, але Німець поважно відхилив його голову, міцно стиснув руку і глянув в очі. Глянув і відвернувся. Матвій плакав, але плач той не був гіркий... Це була найглибша подяка.

З того дня працював Матвій на споді тяга-рового пароплава, як робітник. Кидав лопатою вугілля в пароплавну піч і святою стала в нього постать старого Німця — сторожа.

ШПИІНПІІВІІІІАІІІІВІІІІВІПНІІНІІІІНІІІІІПІІПІІВІІІ

В два місяці пізніше був вже на американській землі.

Повертатися назад в копальню вугілля не хотів і скитався від міста до міста, шукаючи нової роботи. Грошей в нього було мало і він боявся, що одного дня залишиться без шматка хліба. В своїй мандрівці зустрічав багато таких-же безробітних, як й він, але оминав їх, бо боявся. Шістьлітній побут в золотій Америці, країні розкоші і крайньої нужди, не навчив Матвія нічого нового. Яким був в рідному селі, таким й залишився. Тільки більшої покори привчився, більшого рабства. За роботу він готовий був віддати все. А остання подія в німецькій пристані зродила в ньому недовіра до всіх людей. Ще більше замкненим в собі став Матвій. Ходив похилений, сумний і мовчазний, як-би на широкі груди його впала велика камінна плита.

Почув, що в недалекій фабриці можна дістати роботу і пішов. Ранесенько стояв вже за містом, де серед широкого майдану пишалася чотирикутна — велика відливарня заліза. Поблизу не було будинків, окрім кількох нужденних — деревляних буд, де продавали горілку і погану-теплу страву. Сюди забігали в о-бідну пору деякі робітники і залишали частину тяжко запрацьованих грошей.

Фабрика мала вид великанської скрині з широкими вікнами і чотирма брамами, з кожного боку по одній. Робітні тягнулися теж 40-тирокутником, а в середині під дахом було широке подвір'я. Робітники заходили ранком в цю скриню і виходили аж вечером.

Думав Матвій, що як він прийде ранесенько, то буде перший під фабрикою. Але дуже помилився. На майдані сиділо і стояло до дві сотні безробітних, що ждали, доки почнеться у фабриці праця. Товпа складалася з людей різних націй, що загнані, як й

Матвій, в далеку Америку, жебрали праці своїм рукам. Вони готові були продати себе за будьщо, тільки щоб працювати і животіти. Одні були мовчазні і зажурені, інші люті і галасливі, ще ин-ші проклинали і лаялись на своїй мові та грозили чорними кулаками небові.

Коли появилася висока й здорова постать Матвія, передні робітники з товпи чомусь видивилися на него, як-би дивувалися. А як Матвій підійшов, щоби й собі стати з переду, то в товпі почувся голосний крик. До нього прискочив сухий, обірваний чоловік і махаючи руками, пробував відтрити Матвія в бік. Серед незрозумілих окликів Матвій відступився і аж тепер зрозумів, що йому треба стати на самому кінці товпи. Тут навіть за місця билися.

До фабрики почали сходитися робітники і великі брами проковтували їх. Товпа безробітних заметушилася. Ті, що досі сиділи, — встали. А як загудів перший гудок, безробітні впили свої очі у вікна фабрики-скрині.

— Дивиться, дивиться! — кричав хтось.

І захиталася товпа. Один на одного налягав, пхався вперед, ставав на пальці.

За хвилю у вікні появилася голений чоловік, вдивився хвилинку в товпу, що ніби завмерла і махнув пальцем.

— Ту.*)

З товпи кинулося відразу десять.

— Я?

— Я?

І кожний показував на себе.

Але голений чоловік гострим рухом вказав тільки на двох здорових Литовців і вони побігли що сили до брами. Інші повернулися назад. В товпі закликали, залаляли. Але ніхто не розходився. Кожний терпеливо вдивлявся в широкі вікна і з запертим віддихом ждав появи голеного чоловіка. У вікнах тих зосереджувалися всі думки двох соток безробітних, все життя, всі бажання.

Праці! Праці і хліба! Чому ті вікна такі суворі і невмолімі? Ніхто-ж не хоче нічого даром. Ось руки готові — чотириста рук!... Купуйте, беріть, вони зроблять вам все! Чуєте вікна? На вашому шклі прилипло двіста пар зажурених очей і двіста однакових бажань. Відкрийтеся ще раз!

Європейська біднота облягала твердиню-фа-брику і стояла під її мурами така смирна, така покірна. Сини поміщицької Росії, холодного Сибіру, мальовничої України, мрячної Англії, малої Литви, Сербії, Греції і мовчазний-невідомий представник затурканої бідною Галичини

— Матвій Шавала. Ніхто з них в цей час не думав про ніщо, тільки про роботу. Та вікна фабрики були невмолімі. Тільки ще раз перед полуднем відчинилися вони і покликали одного — однісінького щасливця.

Перед вечером багато безробітних порос-ходилося. Вертали до міста похилені, сумні, щоби завтра ранком знову прийти сюди і простояти до вечера.

Матвій не мав куди йти і рішив просидіти під фабрикою до ранку і бути на самому

пере-ді. Він "бачив, що й інші робітники так само роблять і як тільки товпа заметушилася і ніхто непридержувався порядку, він пропхався вперед і сів.

Більш, як 50 безробітних ночували на майдані. Ніч була холодною і всі корчилися в своїх поганеньких одіннях або скакали на одному місці, аби розігрітися. Деяким діти й жінки приносили скупку вечеру, але більшість, а між ними й Матвій, не їли нічого. Так перемучилися до ранку.

А як у фабриці заметушилися люди і як безробітні знову впили свої очі на широкі вікна, Матвій стояв вже в передньому ряді. Він випростався, як бувало на цісарській муштрі і високо підняв тяжку-змучену голову. Видавалося, що його висока постать перевищала всіх.

За вікном появилася людська постать. Це голений чоловік вибірав очима нових щасливців, найміцніших тілом, найбільш потрібних фабриці.

Товпа завмерла. Відчинилося вікно і чоловік махнув рукою два рази. Матвій, а з ним чотирох безробітних кинулися вперед. Але голений злісно захитав головою і крикнув: —Ту!

І вказав на двох. У Матвія забилося серце. Неначе на нього показував. — Я?

Чоловік потакнув головою і Матвій стрілою кинувся в браму, а за ним один Литовець. Аж по дорозі в канцелярію радісно згадав Матвій, що голений чоловік вибірає тільки найздоровіших. І йому було дуже любо, що він здоровий та міцний. Ось тепер він запрацює! Парубоцька кров заграла в ньому і забув Матвій, що вже другий день немав кришки хліба в у-стах. Буде хліб, бо є робота!

В канцелярії записали їх назвиска і повели у фабрику. Проходили через широкі окремі робітні. В першій заглянув Матвій великі корита з фарбою а біля них робітників, що мочили в тій фарбі залізо і на підоймах відтягали в бік. В другій робітні скрипіли і сичали пильники і курява знімалася до вікон. В третій скреготіло залізо на точилах і зойкало і скавуліло. В четвертій-широкій робітні вганяли з малими візками робітники, скакали по численних рельсах, кричали, остерігали прохожих. Видавалося, що люди ті побожеволіли і серед метушні та дзенькоту заліза, вганяють з візками і ловлять себе.

Матвія з Литовцем завели в бічну кімнату і заставили вибирати з розбитих піскових форм гаряче-вилите залізо та скидати у візок і вивозити в призначене місце. Робота легка, бо потрібно було тільки довгим гачком запорпати в піску, витягнути гаряче залізо і кинути в візок. Хоч годі було спочити й хвилинку, бо з робітні привозили все нові форми, але для Матвія було це забавкою. Він навіть спів розмови-тися з Литовцем, який слабо говорив по російськи Від нього довідався Матвій, що він вже в Америці два роки, а перед місяцем прибув в це місто. Живе з дванадцятьма земляками в одному будинку на передмісті і коли Матвій пожалівся, що йому нікуди йти спати, Литовець запропонував йому піти з ним. Пер^д двома днями в оцій фабриці кипуча-залізна ля-ва опарила одного товариша і його забрали в шпиталь, де до вечера помер. А жив він на тому самому помешканню, в старій Литовки Зу-мар, значить одно ліжко вільне.

Невеличкий, деревляний домок старої Зу-мар стояв на краю міста. Вузька вуличка,

засмічена і вонюча проходила здовж подібних домиків, між якими найбільше було брудних шинків, що висисали останній заробіток з робітників. Домик Зумар ділився на два світи: жіночий і чоловічий. До жіночого належали три Литовки і дві Польки з Лодзі. Дівчата молоді віком, старі змученою душею. Як була робота, то працювали на ткацькій фабриці або' по поганіщих шинках, а як не було, то жили біля робітників, продаючи себе. Помешкання їх складалося з двох маленьких низьких кімнаток на "поверсі", в дійсности на піддашу. Стара Зумар жила в кухні, а в двох кімнатах на долині розташувалося дванайцять Литовців і тринадцятий Матвій.

Литовка для всіх варила їсти, але кожний з окрема був обов'язаний принести собі м'ясо. М'яса Зумар ніколи не купувала, тільки давала капусту або бараболю. Кожний робітник при-в'язував свій куплений шматок м'яса на шнурочку і він варився у спільному горшку. Робили це тому так, щоби кожний пізнав опісля своє м'ясо. Юшка була для всіх одна.

На другий день, як Матвій виконував свою вчорашню працю на фабриці, прийшов наставник, поглянув і сказав:

—і Ти за великий і за здоровий до такої роботи. Це можуть робити й діти. Ходи за мно-ю! І другому дам іншу роботу — вказав він на Литовця.

З цього дня Матвій сів великим решетом на мотузках пісок. Висівав його так, що він був чистісенький, як пшенишна мука. Опісля скроплював його водою, домішував цементу. Мав того піску повні уста, в носі, в ухах, в очах. Як їв, то скреготіли зуби, гей-би краєві жорна. І ніколи не міг позбутися його. Але не нарікав. Ой, він був такий щасливий! Це-ж робота, гроші. Він не боїться тепер голоду, він — мріє тихенько про новий поворот в рідний край. Ще два-три роки — і Матвій поїде. Ще два-три роки...

Не хотів згадувати про своє нещастя. Відганяв думки про це і замкнувся в собі цілий. Нікому ні словечка не сказав про це, а навіть своїм співтоваришам-Литавцям не признався, що він жонатий. А вони не дуже й роспитували.

Так минали нові місяці праці. Матвій нікому вже не вірив і хоч як боліло його серце за

[illegible]

— Нехай терплять так, як я... Приїду, тоді все розкажу, а тепер тільки більший біль буде, як згадуватиму...

Так думав собі і так робив.

Жив скупно, скромно, як тільки можна було і складав цент до centa. В тиждень одержував він 8 доларів і 10 центів і видавав з цього тільки на харчі та помешкання. Навіть одіння не купував, ходив в старому. Байдуже було йому, він мучився думкою про майбутнє, про недалекий виїзд до рідних.

А як мучився Матвій безсонними ночами, як гриз своє серце на кожному кроці, цього ніхто не знав і не знатиме. Бо цього ніхто не зможе ні оповісти, ні описати. Мільйони Матвіїв мучаться в широкому світі, замучуються на смерть і ніхто не знає. Бо нікому не цікаво. Бо кожен живе для себе. Бо одні мучаться а інші розкошують з тих

мук. Але Матвій навіть цього не знав. Він знав, що мусить день в день працювати, бо так бог дав. І мусить слухати і боятися старшого. Позатим — він собі тихий, чесний Матвій Шавала. Має міцні руки, має очі, хоч темні, але мухи не роздавить, слова гіркого не скаже нікому. Запряжений в ярмо, він готовий був тягнути тяжкий плуг замість вола, бо — "так бог хоче, так бог дав"...

Це був один з мільйонів Матвіїв, що гноєм були для золотої ниви капіталу.

"Василь Карась", в дійсності несовісний бродяга, вкрав Матвієву скриньку з грішми, пасом та дрібними дарунками і рішив повернутися теж назад в Америку. Почуваючи себе власником півтори тисячі доларів, він видно захотів мати ще більше і поступив на роботу у великі — американські каменоломи. Працював там шість чи сім місяців і одного дня підчас розстрілювання каміння, його убило.

Місцева влада після його смерті оглянула помешкання, розбила замкнену скриньку, і знайшла в ній тисячу вісімсот доларів та паспорт Матвія Шавали. З урядовим повідомленням про смерть Матвія Шавали влада вислала всі гроші через зазначену в паспорті громаду до-линського повіту в Галичині, для — жінки.

Семий рік тяжко бідувала Марія з дітьми. За довг забрали навіть останній шматочок поля і вона залишилася в хатчині з невеликим городом. Ходила по багачах, по Жидах, заробляла, як могла. Навіть дванадцятьлітня Анничка і сімлітній Митрик наймалися вже. Анничка за няньку в коршмаря Мошка, Митрик за пастушка багацьких коров. Так пробивалися з року на рік.

Море сліз виплакала бідна Марія за Матвієм. Хоч-би одно-однісеньке словечко почути про нього, а то вже семий рік, як пішов і ні слуху ні диху. Нічого не хоче вона, тільки дізнатися, чи живий він, чи здоровий? Як гарно було їм разом... Хоч боролися зі злиднями, але було любо в бідній хатині... Пішов і пропав. О Америко, далека і невідома, будь проклята! Де поділа ти Матвія? Коли і чим вкоротила ти вік його молодий? Ти ненависна Америко зробила Марію вдовицею, а дрібних діточок сиротами! Бо як-би Матвій жив, то за сім літ міг був хоч раз подати про себе вістку. Він-же так любив їх всіх, так дорожив всіми...

І висихали від сліз очі спрацьованої Марії. Ніхто ніколи не дізнається, яку велику рану викарбувало горе в її серцю. Бо вона одна, бідна, багацька й жидівська наймичка. Кому цікаво, що діється в її серці? Ніхто шматка хліба не дасть, як не запрацює. Скрізь однакова Америка. І в самій Америці і в бідній хатині долиньського повіту.

В пізну осінь покликали Марію в громадську канцелярію і сповістили її, що є чутка про Матвія. Марія аж обімліла. Сперлася на громадську лаву і не знала, чи стоїть вона, чи паде в якусь чорну прірву.

— Живий? — ледво вимовила.

— Прийшло з міста письмо, що його недавно в тій Америці вбило... — пояснив писар.

І захиталися стіни канцелярії в очах Марії. Вона вспіла тільки прошептати:

— Ой падоньку! — і схилила голову на вікно тай захлипала, заридала в голос. Щось душило її в горлі, щось міцно стискало серце. Заголосила, як-би йшла за домовиною

Матвія.

— На когоч ти лишив нас Матвійку? На кого ті сироти ти лишив? Тай де ти вмер, де твоє тіло спочило-о-6... Ой Матвійку, ґаздику мій рідний, не ввиджу я тебе ніколи-и-и... Писар і радні втихомирювали її, як могли.

— Та не будьте дитиною, Маріє. Вбило, то вбило, божя воля. Всі ми помremo. Але подай господи кожному таке, як вам... Таже великі гроші прийшли вам за це...

І писар почав пояснювати, що в місті вона відбере собі великі тисячі, бо так прийшло з Америки.

Та Марія, біла, як труп, вийшла хитаючись на двір і ридаючи та ГОЛОСКУЧИ попленталася до дому.

Бігли люди, як на пожежу до хати Марії. І скаменілі стояли під хатою та в сінях, бо чули, як заводили діти з Марією. І самі плакали, хоч тихцем шептали:

— Ото щаслива в бога! Чекала і дочекалася. Що думаєте? Двір купить, цуговими кіньми буде їздити... Бо такі гроші мати, гей мой, мой...

— Та бо то чуєте кажуть, що ніби Матвій дес там в Америці оженився був з великою панею і як вмирав, то покаювся і записав трохи маєтку Марії...

— Та може й правда, бо хлоп був, як дуб...

— Писар казав, що його вбило...

— Говоріть ви своє! А щож ви хочете, аби він сказав, що Матвій* мав там другу жінку? Не бійтеся, в паперах все. до чиста написано... І написано, що мож казата, а що ні...

— Ото щаслива в бога. Дай боже кожному таку смерть...

І довго в ніч говорили отак під хатою та по цілому селі. І не зважав вже ніхто на голосіння Марії з дітьми. Зависть притупила всі почування, зродила навіть якусь дику ненависть до плачу вдовиці і сиротів.

Село зашуміло, заметушилось, як велике муравлисько.

**

Наймила Марія службу в церкві, відзвонила по Матвієві у всі дзвони, як по найбільшому багачеві в селі, справила великий обід, поставила край дороги камінний хрест за його душу. Не жаліла грошей, бо мала їх стільки, що аж боялася. Сумувала, плакала і вкінці погодилася з новою долею. Поля прикупила трохи, зажила тихо і скромно.

А пройшов рік — Семен Зарічний, бездітний вдовець, чоловік найтихший і найчесніший в селі, прислав старостів. Не був він багач і не був бідний, а так, по середині. Не лакомився на гроші Марії, а прагнув родинного щастя, аби було таке тихе, як він самий. Знав, що Марія роботяща та не гонорна і — рішився.

Марія вагалася, не слухала підшептів ку-мок-свашок. Згадала знову Матвія, расплака-лася. Але як подумала, що тяжко буде її самій з малолітніми дітьми то приняла старостів.

По звичаю і закону відтанцювали і відбуб-нили весілля тай зажили в мирі і злагоді.

Пройшов рік, другий, третій і четвертий. Вже й двоє діточок у них, а Семен — як

батько рідний для Марії, для Аннички і Митрика і своїх дітей.

шїіііііюміїшппііііііаїііііпппшііііітііііііііііімашіііііііііііііііі

Матвій далі гарував в далекій Америці, не знаючи, не відаючи про ніщо. По правді він не знав тої Америки, дарма, що вже осмий рік жив в ній. Світ його був маленький: фабрика і помешкання. Цікавився тільки роботою, щоби заробити і гризся своєю гризотою, про яку ніхто не знав. Він ані разу не був в місті, бо немав чого. Найбільш необхідні річі відкуповував старими в своїх товаришів, бо видавалося йому, що так краще, на половину дешевше. Не пив, не гуляв і щож його могло цікавити? У вільні від праці хвили спав або сидів на своїй постелі і в душі молився: за свою жінку, за ді-тий, за себе і за свої гроші. Місто лякало Матвія, бо в ньому було багато людей, багато панів. Він знав, що місто здирає бідного і тому оминав його. Це поняття вкорінене ще з малих літ, з рідного села. Мужик все ненавидів місто, бо воно грабує його і поневірює, зневажає. В селі, де відома йому кожна деревина, кожний горбок, він сміливіщий, вільний, а в місті, серед гамору, крику і високих невідомих будинків, робиться він малий та переляканий. А Матвій нічим не змінився з того часу, нічого не навчився. Роки минали в праці, в нужді, серед одної й тої самої обстанови і він не міг зрозуміти, що можна жити инакше. Він почував свою темноту і безпорадність і власне це почуття гнітило його тяжким каменем.

— Де вже мені темному та простому... — думав собі і ще нище корився всім умоविнам.

На другий рік праці у відливарні, його забрали від піску в п'ятий відділ. В цьому відділі випалювали готові залізні шруби і кільця. Спершу Матвій злякався, як прийшов туди, бо думав, що попав в пекло. В широкій — до не-можливості душній кімнаті вганяли цілком голі робітники і серед хриплих окликів виконували свою роботу з такою швидкістю, неначе вони були не люди, а машина. Здовж задньої стіни виднілися великі печі на подоби краєвих сільських печей. Горів в них вогонь безнастанно і наповняв робітню такою страшною спекою, що з усіх робітників ллявся піт відрами, а часто деякі мліли. Близько печі годі було підійти одягненій людині, бо навіть через одін-ня пекло. Але робітники були приневолені підходити близько цілком голі, не зважаючи на це, що пече. Хто не видержував, того звільняли з роботи.

У цей відділ прибували готові дрібніші знаряддя, вилиті з заліза, але ще не випалені. Шрубки і кільця були сиві і їх необхідно було випалити та очистити від волохатих-дрібних залізних пилинок, що вийшли з форми. Це й робив Матвій. Надів маленькі штанці, ніби до купелі і кремезна, волохата постать його, звертала на себе увагу всіх робітників. Він місив глину, накладав в готовий горщик шруби і кільця, замащував їх і на залізних вилках підносив горщик та ставив в піч. Так один за одним, аж доки ціла піч не була заповнена. Тоді замащував цілу піч і далі приготавляв нові горщики. Вогонь пік, пражив його тіло, та Матвій терпів. Він тільки два рази в перших днях зомлів, але на нього бризнули холодною водою, змили намоченим рушником ціле тіло і він працював далі. Слабші товариші мліли кожного дня по два-три рази.

В означений час вибрав Матвій горщики з печі. Знову залізними вилками витягав

їх і висипав в дротяний кошик з двома великими ухами. Кошик брав руками і занурював у великій бочці з мазюкою, від якої випалене залізо ставало чорне та чисте. Залізо було червоне, аж біле і від нього кипіла небезпечна мазюка, якої треба було дуже берегтися, аби ні одна краплина не бризнула на тіло. Спалила-б аж до кости.

Всю цю роботу треба було виконувати надзвичайно хутко, без одної хвилинки відпочинку. Навіть слова не можна було заговорити, хіба крикнути, перестерегти товариша перед небезпекою. Наставники заходили час від часу і наглядали, хто як працює. Коли не виконував хтось назначеної роботи, того звільняли. Страшним напруженням сил добував робітник кожний цент.

Матвій дуже боявся звільнення з праці, бо знав, що значить опинитися в армії безробітних. Хоч сила в нього була, але вечерами, після праці, почував він з переляком, що вяне. Ранком вставав цілий розбитий, тяжкий і добував всіх сил, аби перемогти себе. Біг на фабрику, ровдягався і як-би до боротьби з страшним ворогом кидався у свій пекельний відділ. До зомління лякала його думка про недугу. Вінже прекрасно знав, що хто один день не прийшов до роботи, той тратив її, бо фабрика легко могла взяти собі цілі сотні нових робітників, які облягали її кожного дня на майдані. І працював Матвій не тільки силою, але й думкою. На все вважав, всьому старався надати як найбільшу скорість. І за цю роботу одержував теж 8 доларів і 10 центів в тиждень.

Отак минали місяці й роки. В життю Матвія не заходили ніякі зміни. Кожний день був подібний до себе, як життя Матвія від дня приїзду в Америку.

Американський капітал ріс — розростався переважно з кривавого поту європейської бідноти, темної маси, що продавала свою силу за будь-яку платню. Соціалістичні ідеї були недоступні для переважаючої більшості цієї маси і приймалися дуже повільно. Коли уявити собі більше таких, як Матвій Шавала, то стане ясно, що годі було зацікавити їх чимбудь. А Матвій був ще виїмком. Він не знав гулящого життя, не знав п'ятики, а жив так, як та пчола, що трудиться-працює і пасічник легким коштом забірає її працю. Це був покірний раб, темний, затурканий життям чорнороб.

Більшість чужинців-робітників проводили своє життя на роботі і в картограйстві, п'ятиці та кривавих бійках. Алькоголь держав їх міцно в своїх обіймах і висисав з них останні краплі крові. Молоді хлопці по кількох літах такого життя, повертали в рідний край знищеними, старими німечниками.

Хатнє товариство Матвія Шавали цілком не відповідало йому і він це відчував, але був без-радний. Затурканість його доходила до того, що він боявся навіть знайти собі краще помешкання. Впрочім — він не вірив в краще. Знав, що куди не піде, скрізь це саме буде. А знайомих він не мав. Жив своїм замкненим, тихим світом і тільки з болем приглядався цьому, що діялося на його очах.

Дванадцять Литовців, з якими жив Матвій, були молоді, кремезні хлопці, а їх ватажком був найвищий і найсильніший з них Антонас. Літами він дорівнював Матвієві і гордився найдовшим побутом в Америці. Одинадцять Литовців слухали його у всьому і боялися, бо Антонас був скажений для кожного, хто не пови-нувався йому. У вільні від праці хвили він грав в карти і звичайно вигравав всі гроші від своїх товаришів. Але

грошей ніколи не мав. Обо-в'язково кожного дня він був п'яний, головню вечером, а в неділю мусів побити когось. На всі весілля і гулянки водив він своїх співтова-ришів і вони почували себе безпечними під захистом його кремезних рук.

Ніхто не знав минулого Антонаса, бо він ніколи не розказував. Довгий побут в Америці, праця і руїна здоров'я, не встигли знищити його дикости. В його голосі ніхто ніколи не чув м'якості. Навіть, як був до безтями п'яний, то ревів і пінився від злоби, що немає сили встояти на ногах.

Антонас Матвія не любив. Спершу хотів він взяти й його під свою владу, але це, може перший раз в життю, — не вдалося йому. Матвій заявив, що він краще піде на вулицю спати, а не буде пити ні грати в карти. Тоді Антонас скривив своє широке-поморщене обличчя, гидко плюнув в Матвієві ноги і злобно просичав по литовськи: — Ту рипузя!*)

І з того часу не займав Матвія, але й не звав його инакше, як жабою.

Матвій теж ненавидів Антонаса і дуже боявся в душі, що колись доведеться йому помірятися з ним силою. Такі "грішні" думки мучили його цілий час і він молився, щоби позбутися їх. Боронили Матвія перед нападами і зневагою Антонаса всі — і одинайцять Литовців і стара Зумар і дівчата з піддаша. Боронили не з любови, а з жалости до того тихого, скуленого чоловічка, що ніколи не сказав гіркого слова нікому.

Дві кімнати, в яких стояло 13 ліжок, ділилися від себе дверми, в яких поправді не було дверей, тільки отвір. Матвієве ліжко стояло біля вікна і він хоч хотів або не хотів, мусів бачити все, що діялося в другій кімнаті, де був Антонас.

Коли надходила вечера, то всі мешканці о-крім старої Зумар, мусили вечеряти біля одного довгого стола в кімнаті Антонаса, бо такий був звичай. Матвій сидів на крайчику лавки, а напроти нього здорова-молода Литовка Марія. Кожний мав своє визначене місце і по тому боці, де сидів Матвій, сиділи найслабші силою. По другому-ж Антонас з своїми першими гільтями, які були вірними йому. Поміж кожним обов'язково сиділа одна дівчина, або як казали Литовці — "маргіня". Дівчата більше поневолі приходили сюди, бо Антонас платив за них вечеру та звичайно кидав їм в п'яному стані гроші. А мав він добру роботу, виливав форми у фабриці і одержував платню не за день, а за кількість вилитих форм. До того, він вигравав в карти майже весь заробіток своїх товаришів і гроші ці роскидав скрізь, де тільки хотів.

Саме від кількох місяців почалося велике безробіття і впершу чергу стратили роботу дівчата. Згодом й кількох Литовців звільнили з фабрики і всіх їх годував Антонас. На кожному кроці хвалився цим і вимагав від всіх за цю ласку сліпого послуху.

"Гарелкус", себто горілка, мусіла бути і мусіли її пити навіть дівчата. Чарка переходила з рук до рук, а як доходила до Матвія, то Антонас всею силою ненависти і зневаги міряв його очима і знову сичав звичайну лайку:

— Рипузя...

Один Матвій не пив і з усіх найбільше жаль було йому дівчат. Він дивився на їх пожовклі-змарнілі обличчя, на їх запалі очі, що неприродно загорювалися від горілки і хотілося йому плакати. Свідомий був Матвій того, що ці нещасні дівчата дорого

платили Антонасові й його товаришам за цю вечеру і за прожиття Але мовчав. Не смів вимовити слова. Не з боязні перед Антонасом, а з невмілості, з нерішучості і безпорадності.

Кожна вечера була для нього мукою. Здорове тіло Матвія здригалося на кожний перера-зливий оклик дівчини, яку щипав біля стола її сусід. Неначе п'яний вставав він від стола як чув, що Антонас вибрав собі жертву і гру-бим-непривітним голосом заявляв:

— Забавимось сьогодні Мері?

І не міг довго видержати Матвій. Після року він відмовився їсти біля стола з усіма і їв в другій кімнаті, на своєму ліжку. Співчувала йому мабуть тільки одна людина в цілому домі. А була нею суха, з хриплим голосом Полька з Лодзі — Зося. Людина хоровета, передвча-сно постаріла, з жовтим до неприємности обличчям і такимже волоссям. З далека годі було відрізнити, де починається голова, а де обличчя. Вона не користувалася великою ласкою Литовців, але мусіла жити з ними, бо працювати вже не могла і ніхто не приймав її. Душив її сухий кашель і розказуючи Матвієві в тихе пополудне неділі про себе, все додавала:

— Як-би швидче вмерти... Бо муки довгі... Тоді і Матвієві і її ставали сльози в очах.

Але про своє минуле Зося дуже мало розказува-ла. Жила тяжко, у вічній поневірці і хоч як працювала, ніколи нічого не мала. Обманювали її люди, ображували, але вона вірила, що пе-реболіє це і колись буде краще. Доки була здоровою, то ще пів біди, а ось відколи хвора, то цураються нею, жиє на ласці тільки до безтяти запитих людей, яких мусить сама шукати, бо тверезі гидяться нею. Хіба-ж винувата вона, що недужа? Давить її в горлі, дихати не дає...

І тоді плакала і заходилася довгим-болісним кашлем. А Матвій ніяковів, старався заспокоїти бідну дівчину, гладив її ясну голову, і думав: — Боже! Як багато в світі горя... А чи хтось знає про це? Кому в голові життя людини? Панська собака, панський кінь — роско-шують. А люди скапуються...

Кожного дня почував Матвій, що давня його сила повільно пропадає. І він боявся думати про це. Хоч складав гроші, як міг, але повертатися назад до дому не було ще з чим. Хотів запрацювати стільки, як в перших шістьох літах, а тут повільно слабнули його широкі руки. Вже й сохнути почав, горбитися. Але не вірив сам собі. Напружував всі сили, робив до забуття і видавалося йому, що в ньому сила та сама, що колись. Так обманював сам себе і далі працював.

З фабрики почали звільняти багато робітників, переважно слабших. Але Матвія не звільнили, тільки переіменили роботу. З п'ятого відділу перенесли його в шестий, до відли-варні. Був це широчезний-чотирикутний-глад-кий тік. Горою, під стелею, в різні боки роско-дилися залізні рельси, а від них, на міцних лан-цах, звисали в долину великі-залізні цебри з довгими ручками замість ух з обох боків. Ланци були прикріплені в горі до коліщат, що рухалися по рельсах в той бік, куди посував робітник в долині залізний цебер. До кожного цебра був призначений один робітник. Обо-в'язком його було під'їхати до стіни, де були замуrowані печі, націдити кипучої ляви заліза повний цебер і

як найхутше відвезти цю ляву формовчикам, себто тим, що виливали форми.

Кожний робітник мав назначену дорогу для свого цебра. І тут, в пекельній спеці, голі робітники вганяли, як божевільні та кожної хвили ризикували своїм життям. Вистарчило робітникові, що віз цебер з кипучим залізом, зачепитися ногою і готова смерть. Рухливий цебер на ланцах перехилявся і обливав смерто-носним-залізним кипятком людину, та спалював на вугіль. Впрочім — вистарчало одної краплі цього білого кипятку, аби попарити робітника і зробити його нездібним до праці.

Матвій відразу пізнав, що це найтяща з усіх праць, яку колибудь він виконував. Перш у-сього треба було страшенно вважати і робити все надзвичайно хутко. У відділі було 300 формовчиків і кожний з них мав по одному помічникові. Формовчики працювали не денно, а гуртом, від кількості добре вилитих форм залізних знаряддів, переважно преріжних частин машин. І їм залежало, аби як найбільше виготовити форм, тому гнали всіма силами денних робітників, які підвозили їм цебрами ростоплене залізо.

У відділі, серед неймовірної спеки й задухи, скреготу й брязкоту залізних коліщат по рель-сах і переразливих окликів та накликів, а звичайно й грубих лайок формовчиків, — вганялися роєм голі, спітнілі робітники, які, видавалося, забули, що таке життя, що таке вони самі. Це було місце, де вже не працювала людська думка, де не було хвилинки спокою і де смерть чатувала на кожному кроці. Людська думка скорчувалася до одної-малої точки.

І Матвій, як всі, вганявся зі своїм цебром і наливав формовчикам ростопленого до білого заліза. Призначені до Матвієвого цебра формовчики наставляли на довгих — деревляних дрючках малі цебрички, Матвій мигом перехиляв свій великий цебер і наливав скільки треба. Тоді під'їздив до другого, третього, четвертого. І з порожнім цебром гнався викрикуючи назад, по новий набір. Так день в день, від ранку до вечора.

Помічники формовчиків тісно оббивали во-хким піском деревляні форми якогось знаряддя, залишали малу дірочку, витягали дерево, а вже формовчики зручно наливали через залишену дірочку кипуче залізо, що опісля повільно застигало. Як застигло, тоді пісок розбивали і одержували готове колесо або інше знаряддя.

Бувало, що формовчик за багато налив в надто вохку форму гарячої ляви і форма з страшною силою тріскала а ростоплене залізо обприскувало і формовчиків, їх помічників і поближких робітників. Люди падали, ревіли, качалися з пекельного болю по землі, а часто згодом й помирали. На їх місце ставали нові.

У цьому пеклі опинився Матвій на девятому році свого побуту в Америці. В це пекло прийшов він саме в той день, як на піддашу деревляного домику старої Зумар тихо сконала бідна Полька з Лодзі — Зося. І з того дня почав він роками день в день працювати біля ве-

ликого-рухливого цебра з смертоносним кипятком, повільно сохнути і спадати на силах.

Золотий божок-капітал брав з Матвія потрібну йому силу і великими кроками зближав його до літ немічного, нікому непотрібного старця.

На десятому році в домику старої Зумар зайшли малі зміни. Двох Литовців виїхали до Європи, а на їх місце прийшло нових двох, що працювали в ткацькій фабриці. Оба спали в тій-же самій кімнаті, що Матвій, оба не пили горілки, як Матвій і оба були тихі, негулящі. Антонас відразу не злюбив їх, але стара Зумар наказала йому, щоби не відганяв її квартирантів.

Здивувало Матвія, що ці два сухенькі й бідні ткачі не підходили до товариства інших Литовців. Йому видавалося, що всі робітники живуть так, як Антонас зі своїми товаришами і тільки він один, несміливий і чужий держиться з далека.

Ткачі приходили з роботи, вечеряли і лягали на свої ліжка, та читали часописі або книжки. Це дуже зацікавило Матвія і оба робітники відразу набрали в його очах великої поваги. І він старався зійтися з ними ближче.

Неділя була все їх. Антонас зі своєю братією йшов на цілий день на піятику і бійку, а дома залишалися тільки стара Зумар в кухні, два ткачі і Матвій. Оба нові товариші говорили по російськи і здебільшого розуміли українську мову Матвія. Розказував він їм про свою тяжку працю, про бажання повороту в рідний край, але не згадував про жінку й дітей, ні про загинуті його гроші — шістьлітній заробіток. Про це він рішив нікому ніколи не розказувати.

Ткачі слухали Матвія і розказували дещо й про себе.

— А що це ви читаєте так? — не втерпів і запитався раз Матвій.

— Робітничі часописі й книжки — відповів старший Янас.

— А про що написано в тих книжках?

— Про це, як нам тепер живеться, як нас використовують пани-капіталісти, як окрадають нашу працю і роблять на ній мільйони... А ми працюємо і гинемо в біді...

Матвій вибалушив свої сиві-чесні очі.

— Як так? — допитувався. — А хібаж нам не платять пани за нашу працю?

— Платити, то платять, але що? Чи ви знаєте скільки одержує пан, власник фабрики, за вашу працю в день, а скільки платить він вам?

— Та що це мене обходить? — здвигнув плечима Матвій. — Аби робота була, а скільки заплатить, стільки буде...

— Добре — згодився Янас. — А скажіть товаришу Матвію, що буде з вами, як ви будете старий і не зможете працювати більше? Хто дасть вам їсти?

Матвій задумався. Питання видавалося таке просте і звичайне, а він ніяк не міг відповісти.

— Ніхто не дасть — відповів за нього Янас. — Ось побачите, попрацюєте ще років з п'ять, постарієтеся і вас проженуть з фабрики. Скажуть — "нам таких не треба, ти вже старий, своє відробив". І доведеться жебрати, але

— 121

1

сьогодня вже так багато жебраків в світі, що ремесло це не поплачується...

Матвій дивився на Янаса і неміг слова промовити. Гострою стрілою влучив його сухий ткач в найбільш болюче місце. Над цим він самий не раз думав.

— А що буде з паном, з власником фабрики, що має мільйони, як доживе він до старих літ? — допитувався далі Янас.

— Буде паном — невинно відповів Матвій. — Отож бо й є, що буде паном. Він ніколи не підніс ані одного цебра з ростопленим залізом, так, як ви носите цілими роками і — має мільйони...

— Бо так вже бог дає — завважив Матвій. Янасові уста легко зложилися до усміху, але

він не засміявся, тільки переглянувся зі своїм товаришом, що держав в руках книжку і прислухувався розмові.

— Товаришу! — братнім голосом звернувся Янас до Матвія. — Нехай буде по вашому, що все це бог дає. А бог милосердний, справедливий, правда?

— Правда...

— Так чим-же ми гірші від панів, що не дає він нам, тільки панам? Ми живемо чесно, працюємо в поті чола ціле життя, не грабуємо, не окрадаємо і нам бог не дає. А пани нічого не роблять, пють, гуляють, ведуть распустне життя і їм все дає бог... Чому це так? Хіба-ж ми не люди? Хіба не хочемо й ми жити? Чому тільки ми, робітники, мучимося? Чому бог не дбає про нас?

— Але за це ми по смерті підемо в царство небесне — якимось радісно закликав Матвій.

— А пани? — спитав Янас.

— Пани? — задумався Матвій. — Деякі підуть до пекла, або — бог їх святий знає, може всі будуть в пеклі...

— Бачите, товаришу, ви тут, на фабриці, маєте кожного дня пекло, а пани царство небесне, а помрете, то зогнієте в землі...

— А душа?

— А деж тепер ваша душа?

— Та десь там в грудях...

— І помагає вам хоч трохи тягнути цебри?

— Та бог її святий знає... Алеж кажуть-же нам, що хто терпить тут на землі, той по смерті буде щасливий. Бо людина не звірина...

— Товаришу Матвію — почав Янас. — І я був такий, як ви, бо й я родився в бідній хаті і з малку виховували мене в католицькому дусі, як й вас. Та ріжнився я від вас тільки тим, що читав, а ви не вмієте читати. Ось ви кажете, що хто терпить тут, на землі, той по смерті буде щасливий, бо людина не звірина... Правда одна в цьому, що по смерті ми будемо всі щасливі, бо не знатимемо про ці муки, якими живемо тут з дня на день. Перетворимося в гнилизну, в порошок, дамо погній землі і над нами високо та буйно вигудить кропива та буряни. Однак пригадую я собі, що й ті люди, які колись більше вглиблялися в релігійну науку і творили її, ті, що писали знане у нас святе письмо, — сумнівалися навіть в це, що сьогодні проповідують попи. Ось слухайте, що написано в тому святому письмі:

"Доля бо людська й доля звіряча однака; як ці вмірають, так і ті вмірають і одно

дихання у всіх, а людина не переважає звіря, бо все марнота.

Все йде в одно місце: взялось із персті й усе повернесь у порох.

Хто бо знає, чи дух людський іде вгору, й чи звірячий дух йде вниз, у землю?"*)

Оце товаришу сумніви так званих святих людей, людей, які колись були глибоко ідейними і щиро переконаними в своїй вірі. Ми, свідомі робітники, не опираємося на цих словах, але доказуємо таким, як ви і питаємо: Чи про це говорив хтось вам? Вірити — це не значить слухати когось і потакувати, а переживати все глибоко і власним розумом керуватися. Розум, товаришу, доведе до пізнання правди і неправди. Тільки один розум. Наука доказала вже все: і походження людини і походження світу. І ніщо не в силі збити цю науку, бо наука — це не вгмонна праця розуму, мілі-онів розумів...

І зняковів Матвій, не знав, що казати. А Янас почав приступно роскопувати йому словами корінь зла і несправедливості. Він рос-казував йому, що людство ділиться на кляси, на працюючих і дармоїдів, що зараз панує кля-са панів над працюючими і що так довго робітники будуть бідувати, доки пани пануватимуть над ними, доки людство ділитиметься на бідних і багатих. Треба, щоби всі були рівні, всі однакові...

— А щож ми годні зробити? — питав Матвій.

— Треба нам гуртуватися в товариства, треба єднатися разом, читати книжки й газети... Робітники роблять всякі машини, роблять й друкарські. І хіба роблять вони їх на це, аби самим бути дурними?

Довго Матвій після цієї розмови ходив задуманий. Той непоказьний-сухий Янас забив йому голову. І як це так, що він самий до цього часу не подумав про таке? А воно-ж так просто, так звичайно...

І з цього часу Матвій полюбив обох ткачів, а особливо Янаса. Він вже почував себе багато сміливішим навіть {ієред страшним Антонасом, бо й оба ткачі старалися здержати його й товаришів від гулящого життя.

Але з одним не міг якось погодитися Матвій. Янас і його товариш чомусь казали, що на небі нема бога. Вони читали йому з книжок, що там є хмари, а за ними великі простори, та ще й говорили, що отак навіть дітий в школах вчать вчителі. А як Матвій пробував налякати їх гнівом божим, бо бог всемогутній, то Я-нас спокійно спитав:

— Хто гремить літом, Матвію?

— Та бог.

— А хто вдаряє громом в будинки, в дерева?

— Та бог.

— А чи ви бачили, що люди придумали таку маленьку шпичку, що поставлять її на хаті, а грім вдарить і збіжить по дроті в землю?

— Чув про таке, та не вірив...

— А треба вірити Матвію. Ви пригляньтесь дахові тої фабрики, де працюєте. Там є кілька таких шпичок, що звуться громозводами, бо зводять грім в долину...

Цього було досить Матвієві. Робота для його мозку на цілий тиждень. Але він питав:

— А Христос є? Янас відповідав:

—. Коли говорити про Христа, то можна сказати, що він перед 1911 роками жив на

землі, як кожна смертна людина і був бідним робітником — теслею з містечка Назарету. Проповідував любов і справедливість та ненавидів багатих. Бідних боронив, заступався за них, помагав їм у всьому. Він ніколи не казав: "замучуй другого а самий вилежуйся, ходи з заложеними руками і жий з його праці". Він не сказав: "грабуй, заморюй голодом, витягай піт і кров з людини"... За це й зненавиділи його багаті, за це й засудили та розп'яли його, як злочинця. Розп'яли чоловіка, що голосив правду, що домагався справедливості для всіх. Розп'яли бунтаря того часу, бідного теслю Ісуса з Назарету.

Товаришу Матвію! Чи-ж сьогодні не таке саме? Чи сьогодні за слово правди не саджають багаті бідних в тюрми? Не судять за бунт? Коли Христос посилав своїх учеників в світ, то казав їм: "Оце я посилаю вас, як овечок між вовки; там будьте мудрі, як вужі, та тихі, як голуби. Та й стережіться людей: бо вони видаватимуть вас у судові зборища"). І вовки ті не перевелися до сьогодні. Вовки ті за марну платню купують нашу силу, доки вона є, а опісля проганяють на вулицю і за слово правди видають у судові зборища, як злочинців.

Люди ті, що називають себе Христовими на-слідниками, є наймитами вовків лютих, тих вовків, що окрадають нас, нашу працю. Христова наука плісніє у них на полицях, а вони живуть так, аби купатися в золоті. Христос не убивав, а скільки католицька церква замучила людей звірською інквізицією, муками, на які не здібна божевільна людина? Сотні тисяч людей згинули живцем спалені на вогні, задушені сіркою, залиті кипучою смолою... Сотні тисяч людей гинули з розбитими костями, з пошматованим тілом. А все це робили ті, що називали себе наслідниками Христа. Ось вам ці наслідники говорили про царство небесне, Матвію, а чи сказали вони, як самі дбають про то царство? Чому не сказали вони, що римські папи, які зветься святими вітцями, жили так, як останні розпустники-дармоїди? Чому не сказали вони, що римський папа Григорій дванадцятий був п'яницею, людиною брудною, яка мала гидку і ненаситну любов з власною сестрою? Чому не сказали, що папа Іван тринадцятий та Олександр шестий були найгидкішими злочинцями людського роду? А історія записала все. Папа Іван не тільки торгував різними "святими" річами, але й фальшував їх для грошей, жив з жінкою свого брата, насилував монахинь і невинних дівчат та цілком не вірив в царство небесне, в загробне життя. Як-же бог стерпів це все?

Христос боронив бідних, а ті, що зветься на-слідниками його, допомагають багатим закидати петлю на шию бідних. Хіба-ж не є вони наймитами багатців?, Хіба не кажуть: "терпіть і будьте покірні", а самі не скоряться вам, як не заплатите. Церкву продадуть, а своє відберуть. Це в Америці звичайна річ.

Христос не казав платити собі за науку, а ті, що звать себе його наслідниками, без грошей не помоляться за ваше спасення.

Ось ви, Матвію, сьогодні стратите роботу і опиніться без цента та зайдіть до того, що зве себе Христовим наслідником. Чи допоможе він вам? Чи порятує в біді? А в нього-ж є чим порятувати. Коли я перед п'ятьма роками снувався голодний і недужий та зайшов до знайомого з церкви попа, та пожалівся, що мене прогнали з фабрики тільки

тому, що занедужав я, він здвигнув плечима і сказав: — Не моя сила. Шукай роботи, доки не найдеш...

А Христос голосив: "Пастир добрий душу свою кладе за вівці. Наймит-же, й хто не пастир, що не його вівці, бачить вовка йдучого, та й кидає вівці, та й утікає; а вовк хапає їх і розсипає вівці"*).

І хіба це не правда? Вовки — це ті, що окрадають нашу працю і коли хапають нас ті вовки, то "пастирі" наші мовчать, вчать коритися їм, або просто замикають побожно очі, наче не бачать нічого. Бо ми — дійсно вівці в них, а вони — не пастирі, а торговці. Чи чули ви, щоби хтось з них за нашого сірого брата душу віддав? Христос-же вмер сміло за свої слова і за домагання справедливості.

Матвію! Як-би сьогодні з'явився отут Христос, той давній тесля з Назарету і голосив свого науку, то будьте певні, що за 24 години опинився-б в тюрмі, як небезпечний бунтівник. І не розпинали-б його, бо культура придумала більше практичну-електричну машину, яка за кілька хвилин вбиває живу людину.

Христос, Матвію, не вмер! Він живе по сьогодні а ім'я його — мільйони працюючих, їх гонять, їх мучать і розпинають на хресті. Мучать за слово правди, за домагання справедливості, любови і рівності. За це, що дишуть ненавистю до багатих, що хочуть жити по людськи, а не по собачому. Що за власну працю, за свої мозолі, хочуть мати належну заплату. Що хочуть на старі літа не здихати з голоду на вулиці, а відпочити, доживати літ своїх. Мільйони ці — це ходячий-живий Христос-мученик світа, цілого людства...

Янас скінчив, а Матвій довго не зводив з його легко зарум'янілого обличчя очей. І не хотів вірити, що це ткач Янас. Він-же відкрив Матвієві новий світ, хоч не дуже зрозумілий, але про нього до цього часу він не знав. І згадалися Матвієві ті дні, в яких покидав він рідних своїх, хату, село, край. Тоді мріяв він про щастя і аж тепер, цього дня бачить, яке далеке та недосяжне для нього це щастя. Ось він вже десятий рік працює, живе по собачому і що має? Кількасот доларів? А фабрикант на одну мінуту більше одержує і — не працює.

Шість літ гірко працював Матвій і той бідний заробіток вкрав йому лихий чоловік. Чому саме в нього вкрав? Він-же чесно запрацював ті гроші, він потом обливався шість повних літ, спина не розгинав... Чи бачив бог його горе? Чи бачив того злодія, що сягав рукою по його кєрвавицю? І чому не остеріг його, Матвія Шавалу, що молився йому і в день і в ночі?

Америка... Матвій вже розуміє тепер її. Не бачив багато, але розуміє. Це та країна, де скапуються люди, як свічки. Де з поту і сліз людей можна ріку пустити. Де щастя є для всіх, тільки не для бідних. Така Америка була і в долиньському повіті.

З цього часу поплили тяжкі дні Матвія иншим руслом. По давньому працював в шестому відділі відливарні біля страшних цебрів і вечерами та в неділю слухав розмови ткача Яна-са і його товариша. Він дуже жалів, що не вмів читати, а навчити не було кому. Здивувався дуже, як почув, що таких, як Янас, в світі багато і мають свої часописі, свої книжки та товариства. Але в цьому місті, як казав Я-нас, тільки

збираються оснувати таке товариство, бо його ще немає.

По правді, Матвій не все зрозумів з розмов ткача. Це надто раптово впало на його неви-роблений, заспаний і заскорузлий мозок. Надто довго жив Матвій цілком іншими, протилежними поняттями. Тому й дуже тяжко було йому зрозуміти все, як слід. Найкраще зрозумів він долю робітника, бо сам ним був. Тепер дивився він інакше на свою працю, на наставників, на малу, гірким потом запрацьовану платню. Але тяжко було порвати Матвієві звязки з поняттям про бога. Христа почав він більше поважати та цінити, як колись. Бувало він думав, що Христос маленький, бо він тільки син божий і робить це, що скаже батько. А тепер, як довідався, що грім стягає в землю металева шпичка, то мимоволі висунув в своїй у-яві на перше місце Христа, бо він проповідував справедливість, боронив бідних і засудили та розп'яли його багаті.

Минали місяці, а Матвієві видався якийсь інакший світ. Робота, яку він терпеливо і послухно виконував цілими роками, стала тепер ненависною. Він тямив все слова Янаса, що робітник робить на пана. Та хоч-би й не казав, то сам Матвій тепер бачить. Як довго і як совісно працює він, а все таки нічого немає.

Згодом розказав Янас Матвієві, відки беруться війни, хто їх викликає і навіщо. Вперше довідався Матвій про це, чому забирають людей до війська і навіщо того війська. Хоч не все розумів він, що говорив Янас, але відчував, що лиха на світі багато більше, як він знав досі.

А коли зговорилися про нещасних дівчат з піддаша, то й тут Янас найшов причину їх незavidної долі.

— Чи продавали-б вони себе Антонасові й другим, як-би мали що їсти і з чого жити? Во-ни-ж не з роскоші йдуть на цю тяжку дорогу, а з біди, з примусу. Звільняють їх з роботи, а вони-ж люди, їсти хочуть, жити хочуть і жертвують всім, щоби вдержатися при життю.

Вкінці — зневірюються у всьому, робляться розпучливо байдужними, запиваються і забувають про себе. Трудне життя робить з них живих трупів... Тисячу разів гірша распуста є між багачами, між панамі, але ми не бачимо її, вона прикрита шовками, заслонена занавісами. Тільки панська распуста не з біди, не з распу-ки, а з роскоші, з пересичення, із звиродніння... Нам треба жаліти, товаришу, тих дівчат з під-даша, треба помагати їм по своїм силам. Бо це бідні жертви сьогодняшнього панського ладу...

Так говорив Янас і Матвій слухав. Матвій боявся, що його голова трісне від думок. Так багато їх стало. І чому він про все це не знав давніше? Ніби новою вірою почав він жити. Не такою, як оба ткачі і не такою, як давніше, а так, по середині. Про все були в нього туманні поняття і з усім давним він не міг відразу порвати.

Вражало його слово "товариш". Слово не нове, чув його і в рідному селі і при війську, а-ле тоді не було воно таке рідне, зрозуміле і глибоке. Матвій відчував, що як-би йому Антонас сказав "товаришу", то це не було-би то саме, що скаже Янас. Якась таємниця була в цьому малому, незначному слові, що зближала людей, робила рідними братами їх. І неміг надивуватися Матвій, що це за сила: він, Матвій Шавала з долиньського повіту, а ось цей чоловік з якоїсь Литви, що й говорить іншою мовою, а

вони оба такі рідні та близькі собі... Що так тісно вяже їх з собою? Невже то маленьке слово "товариш"? Бо й правда. Вони дійсні товариші. І працюють однаково і їдять однаково і сплять однаково і терплять однаково. Товариші у всьому...

Пізною осінню Матвій зажурився. Його добрий учитель Янас занедужав. Він й давніше хорував, але ходив, а ось від того часу, як но-чею заливала його кров, він вже не підводився з постелі.

З роботи звільнили Янаса, але доглядали його товариші, що приходили з міста, привозили лікаря. Лікар хитав головою, здвигав плечима і шептався з товаришами, а Янас все більше жовк, сох і кашляв кровю.

— Я знаю, що умру — говорив він сумному Матвієві. — І нічого не жаль мені, тільки бідних діточок-сиротів, що залишаться без ніякого удержання... Вони в Литві, в мого брата, бо жінка померла два роки тому. Я посилав їм доки міг, а зараз... І що-ж винні вони бідні?...

І Янас задихувався та заходився тяжким кашлем. А Матвієві пригадувалися власні діти і він ховав обличчя в широкі-тверді долоні.

— Тяжка робітнича доля, товаришу... — шептав Янас. — Тяжка... Ось, на що здалося 10 літ моєї праці?... Сьогодні вмираю і як-би не добрі товариші, то вже давно вмер-би... А я тяжко працював в своєму житті, і як умру, мої діти можуть загинути з голоду й холоду, як ніхто не змилюється над ними. Малі ще, дрібні. Нікому пожуритися ними... А виростуть, то працюватимуть, як їх батько і вмрут, задушуть їх сухоти, як мене... Робітниче спасення в царстві золота оця недуга... Так... Жили витягають з нас, доки є здоров'я, а занедужаємо, то викидають на вулицю, як сміття... Тяжка наша доля, товаришу. Але доля ця, єднає всіх нас і з'єднає...

Цілими вечерами просиджував Матвій біля постелі недужого. Другий ткач читав Янасові книжки а часто приходили з міста його товариші, потішали, приносили дрібні дарунки. І видавалося Матвієві, що це люди з якогось іншого світа. Вони були теж робітниками, але не такими, як Антонас. Не лаялись ніколи, не пили горілки, не розбивали один одному голів. Таємне слово "товариш" єднало їх міцно між собою і творило безмежну щирість, любов та взаємне довіря до себе.

Вже не було радості в домі старої Зумар. Антонас з кількома гільтями перейшов на ин-ше помешкання, бо погано почував себе в при-сутности Янаса і його товариша. А инші Литовці ставали иншими. Все менше і менше пили, не знущалися над дівчатами і часто зимовими вечерами прислухувалися, як ткач читав в голос Янасові литовську книжку. Слухали й дівчата з піддаша і стара Зумар. І чим більше слухали, тим тихіший ставав домок, тим бли-ще присувалися вони до ліжка недужого. Гей-би чарівна скрипка своєю грою зачаровувала всіх, так перероджували тихі-вечірні розмови колись буйний-п'яний дім.

І Матвій сидів та слухав, але не розумів нічого. Він тільки слідкував за поважними обличчями всіх і не міг надивуватися, чому вони іак змінилися. Аж тепер пізнав він силу книжки і згадалися колишні слова доброго Янаса:

— Робітники роблять різні машини, роблять й друкарські. І хіба на це, аби самим

бути дурними?

А може й Матвій вже шестий рік працює там, де роблять друкарські машини? Може він власними руками возить кипуче залізо на ті машини і сам — темний, дурний?

Він не знає. Ох, як багато він ще не знає!...

Помер Янас. Помер весняного ранку і молоде сонце, що прокралося крізь вікно в кімнату, перше поцілувало холодне-жовте обличчя одного з мільонів мучеників світа.

Помер Янас. Помер весняного ранку. Далеко від рідної Литви, далеко від рідних діто-чок-сиротів.

Помер Янас. Помер весняного ранку і де-ревляний домок старої Зумар чорним смутком вповився.

Помер Янас. Помер весняного ранку і його учень Матвій Шавала стояв біля задеревілого тіла свого учителя і думав:

— Роспали Янаса, роспали за правду, за справедливість... Помер Янас, помер весняного ранку...

Коли далеко за містом гурток товаришів спускав в могилу домовину, то один сказав: — Прощай товаришу! І всі сказали: — Прощай товаришу!

І Матвій Шавала втер твердою долонею очі і сказав:

— Прощай товаришу!

Більше неміг сказати, бо слово це було велике і Матвій знав, що Янас любив його.

І окрім домика старої Зумар та кількох товаришів, ніхто в місті не знав про передчасну смерть Янаса, ніхто не цікавився тим. В фабричних мурах дотлівали нові Янаси і про них теж ніхто не дбав.

— А всі ми люди — думав Матвій, як повертав до дому з похорону. І хотів спитати про щось Янаса, але згадав, що він вже в глибокій землі. І він тільки тяжко зітхнув та ще раз тихо сказав:

— Прощай товаришу!

**

По давньому возив Матвій залізні цебри у відливарні, але з кожним тижнем почував, що сила пропадає. І груди тяжко віддихали і руки тремтіли і ноги мліли. Ранками було Матвієві тяжко вставати до праці і він починав вже поважно думати про поворот в рідний край. А дома стало сумно без Янаса. До того й другий ткач по смерті свого товариша вибрався відти.

І змінився Матвій, ой як змінився. Ніхто не сказав-би, що це той самий здоровезний великан, що тому 11 літ назад з білим хрестом на плечах байдужно чекав в емігрантській американській шопі. Сьогодні залишилася тільки висока постать, але худа, похилена, зморена. Тінь дужого-колишнього Шавали.

Котився дванадцятий рік Матвієвої праці в Америці. Надходило літо, то страшенно-душне літо для Матвія, що не давало йому дихати, що душило в грудях, пригинало до землі.

І одного дня здрігнувся Матвій. Мороз пройшов по його загартованому, запеченому тілі. Він зразу перенісся думкою у рідну хатину і так за нею затужив, так затужив, що

аж схватився за серце.

Це було над вечір, як тільки він та один Литовець сиділи на своїх постелях і згадували дорогого Янаса. В другій кімнаті без шуму вечеряли робітники. І в тій хвилі увійшла кремезна Литовка Марія, а з нею дві нові дівчині. Вони стояли біля порога і збентежено, несміливо о-глядалися. В руках у них невеличкі клуночки і обі одягнені простенько, не по американськи.

Матвій чомусь глянув тільки на одну, дрібну, невеличку дівчинку, в білій хустинці, що заокруглювала гарне-дитяче личко. І чомусь ця нова дівчинка пригадала йому його Анничку. Отаке саме кругляве лице було в його малої-шістьлітньої дочки, такі самі ясні очі. І така задума, така діточість...

Анничка! Вона сьогодні вже велика... Шість а дванайцять —. вісімнайцять... І Матвій здригнувся. Він злякався цього числа. Невже в нього є вже вісімнайцятьлітня дочка?

Неначе щось нове відкрив Матвій. Як-же це так, що досі він не думав про це? І літа, тяжкі літа праці промайнули так хутко в цій країні печалі й горя...

Марія розказала, що це дві нові дівчині, які приїхали перед двома днями з Литви. В них була адреса їх знайомої, яка виїхала недавно до Канади і нікуди було подітися їм. Марія забрала їх до себе, доки найдуть працю.

І чомусь дуже жаль стало Матвієві цих простеньких, несмілих дівчат. Він ані слова не

Дрібна, ясноволоса дівчинка звалася Павлі-на Фицмост і залишила в Ковні стару маму, а сама поїхала в Америку, бо хотіла заробити грошей і тоді повернутися назад до любої матері. Вона нічого тут не знає і нічого не розуміє, її товаришка вже має працю, а вона не може найти. Обіцяють і не дають. А вона-ж може все робити, хоч її тільки сімнайцятий рік. І чому то так, що багато-багато дівчат працюють, а вона ні?

Так питалася Матвія польською мовою дріб-на-наївна Павліна, яку в домі старої Зумар звали Полею. І Матвій потішав її, як міг. Він розказував їй, що в Америці тяжко жити, що й він приїхав молодим та здоровим, а ось зараз почуває себе старцем, хоч йому тільки 40 літ.

З Полею він міг говорити часто, бо не працював більше і просиджував дні дома. Від місяця його все більше душило в грудях і тіло вянуло, тому покинув роботу та вибрався повертати в рідне село. Покищо відпочивав по тяжких-довголітніх трудах і проводив дні на батьківській розмові з безробітною Полею. Він намагався перестерегти наївну дівчину перед лихими людьми, але дуже поверховно говорив про це, як-би соромився. Навіть старався сказати їй дещо про все це, що колись говорив йому Янас, але не міг, плутався в словах і тільки кінчив:

сказав до них, бо якийсь неясний, невідомий жаль стиснув його за горло. І він відвернувся до вікна.

— Нам тяжко жити в світі. Але є Христос, він не вмер... Христос терпить разом з нами і воскресне до нового життя...

Поля слухала Матвія якось безнадійно. Дивилася своїми блакитними-діточими

оченятами кудись перед себе і мабуть бачила свою матінку стару, що чекала на поміч від неї в темній хатині на передмістю Ковна.

А як приходила неділя, то інші дівчата з піддаша йшли в місто, а вона не хотіла. Сиділа замислена на крайчику Матвієвого ліжка і бачила себе дівчинкою, що бігає в недільне пополудне по пахучих травах передмістя і криком вітає появу кожного потягу, що гадюкою виповзає з ковенського тунелю. Все це бачить вона перед очима, живе цим і ніяк не може погодитися з цею непривітною чужиною. Тяжко їй, тоскно, жалко. Ясні оченята наливаються сльозами і вона хилить малу голівку на груди...

Пройшов тиждень. Мала Поля все ще не найшла роботи, а Матвій останню неділю просиджував в домі старої Зумар. Завтра він виїде. Завтра покине цей домок, місто, все. І поїде. Поїде до своїх рідних, що може й забули про нього... Але ні! Вони пам'ятають про нього так, як він про них...

Як перший раз їхав в рідний край, то рвався, летів. А зараз чомусь жаль йому. Чого — він сам не знає. Може тої сили, що стратив, може тих літ, що зробили його старцем і безслідно пропали? Матвій не знає, але йому тяжко. Дуже тяжко... Виїхав з дому здоровим, надійним 28 літнім молодцем, а повертається поморщеним, сухим і задиханим 40 літнім старідем. І ціле щастя його, це тисячу двістап'ять-десять доларів. Заплата за 12 літ праці. Дорі-бок. Купить за них трохи поля, але не купить здоров'я...

— Щастя... — шепоче собі Матвій і гірко-гірко посміхається та тихо постогнує.

В другій кімнаті сиділи дівчата і вечеряли. З ними трьох Литовців. Всі розказували щось, і навіть сміялися, тільки дрібна Поля мовчки кінчила свою вечерю і не брала участі в сміхах та розмові.

Матвій сидів на своєму ліжку в першій кімнаті, вечеряв і час від часу поглядав на гурт.

В тій хвили увійшов Антонас. Спітнілий і червоний, він пройшов біля постелі Матвія і навіть не глянув. Широко став на порозі другої кімнати, як-би хотів загородити вихід.

В кімнаті раптово завмерли і голоси і сміх. Всі здивувалися. Антонас, відколи покинув дім старої Зумар, ніколи не навідувався і всім було легше. А ось зараз чомусь прийшов...

— Вечеряєте? — спитав грубим-тяжким голосом.

Хтось, з старих знайомих відповів. Він увійшов в кімнату і розлягся на постелі, як-би був тут цілим господарем. Якось чужо почали з ним розмову Литовці. А Антонас гордо розказував, що в нього зараз багато грошей, що думає він женитися і що живе самий, як пан. Вкінці його очі здержалися на малій Полі і він вдивився в неї, як вдивляється хижий птах з висоти на дрібне-невинне курча. Поля похилила голову.

Матвій відразу доглянув хижий погляд Антонаса і морозна дрож пройшла по його тілі. Він забув про вечерю і з запертим віддихом слідкував за очима Антонаса, як-би хотів відгадати його думки. Але й Антонас тямив, що має ненависного ворога і ніби відчув на собі увагу Матвія. Повернув раптово голову до нього і їх очі зустрінулися. Дві парі очей дихали скаженою ненавистю і боролися з собою. Всі оглянулися на Матвія.

Перший озвався Антонас. Він злобно і грубо забурмотів по литовськи:

— Вальгу, вальгу, не журек!...*)

І відвернувся.

Але Матвій не слухав Антонаса. Він чув, як його збирає дрож, як тремтить цілим тілом. І вже не міг відірвати очий від Антонаса.

Знову загомоніли в кімнаті. Ніби пройшла криза, минула небезпека і всі привикли до непрошеного-страшного гостя. Сам Антонас рос-казував сміховинки, реготався з усіми, підспівував. Потім почав розпитувати Полю. І Поля щиро розказувала, що вона недавно приїхала з Ковна, що не може найти праці і дуже тужно її за Литвою.

Антонас махав зневажливо рукою і запевнював, що він найде її добру роботу. Ось в нього є знайомий-багатий купець, який потребує служниці. Поля може піти з ним разом і все буде гаразд.

Дівчина зарум'янілася із зворушення і не знала, як дякувати. Вона тільки хутко гово-

) їж, їж, не дивися.

рила, що мати в неї стара, що треба її грошей післати... А старі мешканці піддаша, дві дівчині, чомусь переглянулися між собою і непомітно-значучо посміхнулися.

Антонас поважно встав, поставив перед Полею десятидоларовий папірець і якось м'ягше заявив:

— Це завдаток на працю. Мій приятель зверне мені, як тільки зараз підеш зі мною до... нього...

І глянув в бік Матвія. Глянув і повернувся цілим тілом, бо Матвій вже не сидів на постелі а стояв блідий, як труп на порозі дверей. Хвилинку не зводили з себе очий і дівчата притихли та дивилися на них.

Антонас закаменів і почав теж бліднути, а в очах загорілася дика-скажена ненависть.

— Ту рипузя! — просичав гнівно і зморщив ціле погане обличчя.

Але Матвій з вдаваним спокоєм обійшов його, підійшов до здивованої Полі, по батьківськи взяв її за руку і зворушеним голосом промовив:

— Я добре не зрозумів, що він говорив тобі, але не вір йому, бо жалітимеш. Це поганий чоловік, він купує тебе для себе...

Поля, як сполохана пташка пригорнулася до Матвія і в її ясних оченятах з'явився переляк та заблищали сльози.

— Гроший його не бери. Ось тобі на життя... — і Матвій витягнув з кишені своїх 10 доларів та поставив на місце Антонасових. Поля несміливо взяла їх, встала і не знала, що це перші гроші Матвія, які видав він за 12 літ не на себе.

Всі з запертим віддихом дивилися на високого Антонаса, що німо приглядався всьому. А як Матвій взяв за руку злякану Полю і хотів вийти з нею в другу кімнату, Антонас ліниво підійшов до порога і заступив дорогу.

Почув Матвій, що прийшла та хвиля, якої він через шість літ боявся. Зрозумів, що не втіче вже від неї. І сціпив свої тверді кулаки, згадав чомусь, як бувало піднімав на своїх плечах цісарського коня і випростував високу стать свою.

— Ти не вийдеш... — нахилиючись шипів крізь зуби Антонас. Потім раптово відскочив в другу кімнату, схватив найблище крісло і дико закричав щось по литовськи.

Литовці й дівчата злякано вибігли з тої кімнати, де стояв Матвій. Антонас гостро наказав одному з робітників замкнути вихідні двері, поспробувати на його очах, чи дійсно замкнені і заховав ключ в кишеню. Потім ще го-стріще замахав кріслом, як-би легким стільцем і щось грозив усім по литовськи.

Матвій стояв в другій кімнаті і видавалося, що був байдужний. Але цілий він горів, цілий тлів в гарячці. Він ще шукав очима дрібної Полі в сусідній кімнаті, а як найшов її перелякане-блїде личко, то згадався йому Янас. Так дивно. Поля і Янас...

Спокійно відступив від порога і сів на крайнє ліжко в порожній кімнаті. Сів і видавалося, думав не про це, що мало бути зараз, а про щось далеке, сумне. Про свою тяжку долю, про жінку, дітей, про недалеке побачення з ними.

Великими кроками увійшов Антонас в кімнату і одним дужим рухом закинув стіл під двері та загородив вхід. Ще раз погрозив кулаком дівчатам і Литовцям, засипав їх литовською лайкою і підійшов до Матвія. Матвій ліниво підвівся з місця і глянув прямо в обличчя свого ворога.

Дивилися один на одного. Дві людини, які шість літ палали ненавистю до себе і оминали себе. Два великани, оба з потоптаною силою, із зруйнованим здоров'ям стояли проти себе і добували останки сил, щоби помірятися. Оба знали, що не та вже сила в них, що була колись, але вірили ще в себе. І оба скреготали зубами, бо знали, що тільки ця хвиля дасть їм насолоду пімсти. Була це ненависть вдач, ненависть двох ріжних характерів в міцних тілах.

•Перший почав Антонас. Він ще шепнув своє "рипузя", нахилився, як-би хотів пожерти Матвія і легко, зневажливо вдарив його рукою по обличчю. З одного і другого боку. Матвій тільки почервонів і стояв на місці, хоч тіло ціле дрожало. Цеж перший удар, який він дістав за останніх 20 літ.

Антонаса ще більше розлютив спокій Матвія і він з усеї сили замахнувся здоровезною рукою, щоби вдарити його в голову. Але доки рука долетіла до голови, Матвій відскочив в бік і зараз-же кинувся вперед та з страшною бистротою вдарив Антонаса в груди, аж гомін пішов. І Антонас відлетів, як збите яблуко з дерева, та впав на ліжко. В другій кімнаті скрикнули дівчата.

Тяжко засопів і з скаженою лютістю кинувся до Матвія. Схватилися за руки, як кліщами. Термосили себе, тягали, але сили не подавалися. Раз Антонас перехилив Матвія, другий раз Матвій Антонаса. Побачив Литовець, що так не подужає. Раптово зломив Матвієві руки в долину і зубами схватив пряд його волосся на голові. Пекучий біль заторгав ціле тіло Шавали і він пустив руки Антонаса, закусив з болю губи, зігнувся в пів обруча і з усеї сили копнув ногою свого ворога в черево. З прядом Матвієвого волосся в зубах відскочив Антонас в бік, а слідом за ним Матвій. Вже не тямив себе. Якимсь парубоцьким рухом схватив Антонаса за шию, сів на нього і пригнув до землі. Пригнув і бив твердими кулаками по голові, по грудях, по руках. Зловив за ніс і ломив його. Зловив за вухо і рвав його. Оба стогнали, сопіли, ревіли.

Антонас всею силою рванувся вперед, скинув з себе Матвія на землю і впився руками в його горло. Захрипів Матвій, затемніло в очах його. Чув, що душиться. Пробував відірвати Литовцеві руки, але вони були залізні. І він о-станками сили піднявся півтілом вперед та вгатив кулаком межи очі Антонаса. І відітхнув, поповз в другий бік, подальше свого ворога.

Оба сиділи напроти себе. Матвій під одним рядом ліжок, Антонас під другим. І оба однаково тяжко віддихали. Антонас розмазував по обличчю кров, що дзюрчала з його носа і стікала по бороді за обшивку, а Матвій бачно слідкував за ним і розгладжував надушену шию. Оба ще кипіли ненавистю, або були ще пів-свідомими, але видавалося, що оба бажали по-кінчення цієї бійки тепер. З переляком відчував Матвій, що не поборе свого ворога, бо вя-не сила і хотілося йому вже встати та утічи до другої кімнати, але здержався, соромно стало. І він тяжко підвівся з долівки та сів на най-блище ліжко.

Литовець слідкував за ним, але не вставав. Мабуть й він з жалем признавав в душі, що нема вже давньої сили і ломив собі голову, як побороти ворога. Шукав очима чогось і не находив. Його обличчя замазане кровю пригадувало раненого звіра, що загнаний в безвихідний куток готується до останнього нападу.

Та нараз з Матвієм зробилося щось таке, що й дівчата і Литовці в другій кімнаті задеревіли. Він голосно заплакав, заридав і скажено кинувся до Антонаса. Схватив його за плечі, підніс з землі і все ще ридаючи, дико кинув ним з усієї сили в двері. Антонас вдарився в стіл, потім відлетів в бік і голосно стукнув головою в стіну. А Матвій в— безтямі і риданню кричав:

— Чого ти хочеш вороже? Чого хочеш?

І якось божевільно перекидав всі ліжка, лютував, бив кулаками в стіну.

Антонас випростувався, глянув на оскаженілого Матвія і ніби злякався. Але очі його задержалися на електричній лампі, що звисала зі стелі і він кинувся до неї. Одним рухом вирвав її враз з дротом аж з стелі посипався тинк, мигом обвинув кінець дроту на руку і розмахав...

Завила в повітря розмахана лампа. А Матвій кинувся в бік і лампа вдарилася в стіну, розприскалася на дрібнеське скло і вистрілила, як бомба.

Але в тій-же хвилі переразливо свиснув дріт і в Матвієвих очах сто свічок засвітилось. Думав, що голова його розчереплена на двоє і схватився руками за обличчя. Антонас з усею силою прискочив і впився руками в Матвієву шию. Оба повалилися на долівку.

Почалася боротьба на життя і смерть. Кров заливала Матвієві очі і він на сліпо шукав Ан-тонаса, душив, бив ногами й руками, кусав до крові. І Антонас його. Ось Матвій найшов голову свого противника, заревів, потермосив її і почав з усієї сили бити нею в долівку. Але за хвилю Антонас бив так само головою Матвія.

Вже не скакали до себе, не моцувалися. Свистав переразливо дріт в руках Антонаса, бив, як довбнею в груди й голову Матвій свого ворога. І оба не тямили вже нічого. Знемо-жені, окровавлені і задихані тільки стогнали і копали себе ногами. А згодом й це перестали. Оба лежали близько себе і вже не могли й рукою вдарити один

одного. Знали, що це кінець їх боротьби. Сили не ставало й завзяття пропадало...

Два скажені вороги лежали в калюжі крові і видавалося, засипляли по тяжких трудах.

Як вечером повернулася стара Зумар і побачила двох півживих великанів, то тільки сплеснула руками і заголосила. Але наказала

Як Матвій на другий ранок з трудом відкрив запухлі очі, то побачив над собою дрібне-усміхнене личко ясноволосої Полі. І він хотів теж усміхнутися, але не міг. Ціле обличчя стало деревляним. І він тільки дивився, тільки дивився в тихі-дитячі очі і вони були ліком на всі болі його.

Поля цілими днями не відступала ні від Матвія, ні від Антонаса. Змінювала холодні обклади, перевязувала побиті голови, а навіть, при допомозі старої Зумар — годувала обох. Стара ворчала, сварила і одного і другого, а Поля тихцем просила, аби не дратувала їх.

Матвій знав, що на другому ліжку лежить Антонас і дивувався, що не відчуває вже до нього ненависти. За тиждень він міг вже говорити і дивитися, але піднятися ще не міг. Голова була така тяжка, як той цебер з ростопле-ним залізом у відливарні.

Швидче виздоровлював Антонас. За тиждень він вже міг сидіти, але до нікого не відзивався ані словом. Як Поля подавала йому їсти, то примикав очі, гей-би соромився її. В бік Матвія він не дивився.

Прийшла друга неділя, тихе пополудне. Біля Матвія сиділа Поля і її товаришка, що не

всім мовчати, аби не довідалася про це поліція.

Помили кров на головах побитих, поперева-зували їх і зложили на двох ліжках рядом.

І всі ходили на пальцях, мовчазні, перелякані та надслухували, як тяжко віддихав то Матвій, то Антонас.

До пізньої ночі надслухували.

давно приїхала разом з нею. Матвій прибитим голосом розповідав:

— Як тільки виздоровію, то поїду, поїду до рідних, до своїх... Дванадцять літ не бачив їх, не знаю, що з ними, дванадцять літ через свою темноту я не писав їм...

— А хто-ж у вас є? — спитала Поля.

І Матвій розказав. Йому захотілося рос-казати все до чиста. І про своє життя в долин-ському повіті і про виїзд в Америку, про тяжку працю і поневірку, про перший-радісний поворот в рідний край. І він розповідав, а як дійшов до того, що йому поганий чоловік вкрав гіркий-шістьлітній заробіток, то замовчав і не міг далі говорити і чув, як мала Поля тихо хлипала.

— Як-би не той лихий чоловік, що вкрав мою працю, я не лежав-би сьогодні ось тут, не був-би таким сухим, бідним старцем... Я був-би вже радів своїми діточками, жив-би з ними... В понеділок я мав вже їхати. Мав їхати... Та побився з ним... Але не жалію. Це добре, добре. Я шість літ мучився, шість літ томила мене ненависть, хоч той чоловік нічого не зробив мені... Але других кривдив... Других нищив, пустошив... В нього не

було серця... Я припізнівся, мушу виздоровлювати. Та це нічого. Нічого, тільки, щоб побачити жінку й дітей здоровими... Я так стужився за ними, так стужився...

І Матвій мимоволі повернувся боком до ліжка Антонаса, щоби не показувати перед дівчатами своїх сліз. А сльози котилися одна за одною глибокими морщинами та спинялися на присохлих ранах від ударів дроту.

Повільно повернув Антонас й свою голову і вдивився в зворушене обличчя свого ворога. Але погляд його не був зневажливий, ні ненависний. Він був безбарвний, неясний, так, що годі було відгадати, що саме думає Антонас в тій хвили.

Та Матвій не бачив Антонаса. Він дивився кудись далеко, поза нього і жив в тій хвили своїм таємним світом думок. А як зустрілися їх очі, то в обох на напухлих лицях запалахтів легкий румянець. Один на одного не міг дивитися, але чомусь мусів. І чим довше дивилися, тим хутче пропадала ненависть.

— Антонас... болить тебе? — несміло але щиро спитав Матвій.

Антонас прикусив долішню губу і зморщив чоло, його погане обличчя скривила гірка у-смішка і він похитав головою.

— Треба було Антонас... — шептав зворушеним голосом Матвій. — Ніхто не міг розсудити нас, тільки ми самі... І я не жалію, іщо лежу побитий. Я врятував невинну людину від тебе і мені любо, що терплю...

Антонас не сказав ані слова, тільки ще раз їюхитав головою, ніби годився на Матвієві слова.

Поля підійшла блище і сіла біля Матвія. А Антонас дивився на них і в очах його відбивався докір та сором. Він несміло нахилився до них і протягнув руку. Матвій широко відкрив очі.

— Не будемо ворогами — прохрипів глухо Антонас.

Матвій взяв його руку і довго держав в своїй. І не міг нічого сказати. А як Антонас подав руку й малій Полі, ніби просив прощення, то Матвій відвернувся від них, бо тяжко було повірити йому, що так поступає дикий паниця, буйний-недавний гільтяй.

Ще тиждень пролежав Антонас. Потім встав і пройшовся заточуючись по кімнаті. А над вечір одягся і вийшов, не сказавши нікому ні слова. Ніхто й не дивувався, бо Антонас окрім трьох слів, які сказав тиждень назад до Матвія, не відзивався до нікого, як-би був німий.

Але всі перечислилися. Вечером він появився знову, покликав стару Зумар, поклав перед нею гроші і сказав:

— Це за мене і за нього. Корми його, доки не виздоровіє. А це для неї... для Полі... Як найде працю, то заховає собі...

І по цих словах підійшов до постелі Матвія та подав йому руку.

— Дітий своїх не посилай в Америку, бо й я їх мав і загубив. Загубив й душу свою і самого себе...

Ці слова виговорив він якимсь новим голосом, що зраджував в ньому людину. Та Матвій не міг відповісти, бо Антонас вирвав свою руку і хутко вийшов.

Ще цілий місяць виздоровлював Матвій в домі старої Зумар. А як проходжувався по

кімнаті, то вперто думав про свій близький відїзд, про Антонаса, що з того дня, як попрощався, пропав безслідно з міста, і думав про Янаса невіджалуваного. Радїв дуже, що вкінці Поля найшла працю і кожної суботи приносила йому велике, червоне яблуко з міста.

Ще більше змінився домок старої Зумар. Не чути було в ньому ні паних вигуків ні вереску дівчат. З колишніх Антонасових гільтяїв не було нікого, а на їх місце прийшли нові робітники, більше тихі та не паниці. Це Янасїв товариш повернувся назад на помешкання, а з ним ще чотирох ткачїв. І вечері проводили на корисних розмовах. Навіть сама стара Зумар, що ніколи не мішалася до життя своїх квартирантів, присїдала тепер в кутику і мовчки слухала.

Надїйшов день виїзду Матвія. І жаль стало йому покидати цей домок, в якому так багато мук прожив він за шість лїт. Тепер, як минули крики й пани вигуки, як дівчата жили вже ин-шим життям, як навіть стара Зумар стала більш привітною — Матвій мусїв виїздити. Мусїв, бо туга за рідними все нище пригинала його голову і пекла серце.

І згадалося Матвієві в останній вечір життя цього домику на вонючому передмістї за шість лїт. Згадалася бідна, зруйнована Зося з Лодзї, дикий Антонас зі своїми гільтяями і добрий, розумний товариш Янас... Всїх їх немає більше, тільки один Матвій видержав найдовше.

**

Стояв одягнений в старе-витерте одїння перед всіми і прощався. Ще більше схуд і пожовк Матвій, а за час лежання в постелі зарїс ясно-русявою бородою і ніхто не міг пізнати його. Похилився, ще гірше посумнів.

Як подавав руку Полї, то вона тихо заплакала, як за рідним батьком. А він казав:

— Бувай здорова дитино і не трать свої лїта тут марно, не йди моїми слїдами...

І поцілував, як свою дочку в високе-біле чоло.

Поля не говорила. Вона тільки нахилилася і поцілувала чорну-тверду руку Матвія. І вибїгла з кімнати.

З усіми попрощався Матвій і сльози станули йому в очах. Невже він ніколи більше не побачить цих людей і цього домика?

А як вийшов в сїни, то його дїгнала Поля і мовчки подала йому велике-червоне яблуко. Матвій міг тільки ще раз сказати: —Бувай здорова дитино...

iii.шїїшпїїшшїїнатїтіпїпшїншїїшїїшїїш

На широкому овидї зникали береги Америки, а Матвій все ще стояв на палубї пароплава і не спускав своїх очий з утікаючого краю. Згадав він, як колись, тому 12 лїт назад, зустрічав він ці береги з великою радістю. Тодї любо билося його молоде серце, бо мріяв він про щастя для своїх дїтей.

Згадав, як шість лїт тому назад він в друге зустрічав ці береги сумний, замурзаний вугїллям, з розбитим серцем.

А зараз легко прощає ці береги. І думає:

— Дванайцять лїт безнастанної праці. Дванайцять лїт пекла, а ніхто навіть песїм

словом не згадає, що мучився на цій землі дванайцять літ чоловік, ім'я якому Матвій Шавала. Ніхто не цікавився ні його горем, ні його життям. І далі мучаться тисячі людей, тай ніхто не знає про них. Мучаться, бо мусять...

На волохатих Матвієвих грудях в зашитому мішечку тисячу двіста доларів. І гірко посміхається Матвій.

— Це за дванайцять літ... А є такі, що й цього немає. Стратив здоров'я, виробив всю силу і став старцем. Думав силою своєю цілу Америку побороти, а її побороли цебри з ростопленим залізом...

Як переїхав море, то не міг втіти від спогадів минулого. Шість літ тому назад він божеволів на дошках оцеї пристані і згадався йому старенький сторож. Побіг всею силою Матвій в його кімнату. Але замість старого знайомого, сидів інший і запакував довгу люльку. Він холодно заговорив щось до Матвія, але Матвій не розумів його і з нічим повернувся назад.

— Мабуть помер старий... — подумав по дорозі і тяжко зітхнув.

Залізниця несла його в рідні сторони. Днями й ночами просиджував Матвій біля вікна і сон не брався його. Якийсь жаль і переляк томив його в грудях.

Як то повернеться він? Чи пізнають його? Чи не забули? Чи здорові всі?

І гладив русяву бороду, та все думав, все думав.

На границі виміняв трохи грошей і нетер-перливився. Не хотілося вірити йому, що за два дні буде в рідній хаті. Ах, як-би швидче!...

Знову вистукують колеса свою монотонну пісню, а Матвій шепоче:

— Любі, дорогі! Ваш старий тато повертається до вас. Повертається вмирати, кости зложити в рідній землі... Чи ждете ви його?...

**

Як йшов відомою доріжкою з міста в рідне село, то зустрічав людей і вони оглядалися за ним.

— Що це за дід такий? — питали себе.

А Матвієві кожна деревина, кожний кущик і горбочок були знайомими. Тільки все якесь менше, неначе постарілося, присіло за дванай-цять літ.

Осінь шуміла пожовклим листям, а Матвієві видавалася, що вона каже:

— Витай Матвію Шавало! Де ти так довго барився?

І пташки перелітали довгими ключами у вирій, а Матвій думав, що й вони кажуть:

— Витай Матвію, чого ти так постарівся? І суха травиця шелестіла біля дороги, а Матвієві причувалося, що вона шепоче:

— Витай Матвію, доля наша однакова. Ми своє віджили...

А як став на горбі і побачив рідне село, то довго дивився і не счувся, як рясні сльози покотилися по обличчю, на бороду. Він тільки прошепотів:

— Дванадцять літ...

І що сили було, побіг в долину.

Вечоріло. З завмерлим серцем підходив вулицею до рідної хати. Прохожі люди оглядали його, по звичаю казали "славайсу" і йшли далі.

Здивувався Матвій, як побачив біля своєї хати прибудовану стайню та малу стодолу. І здивувався, що до його хати заходять люди і бігає багато дітей. Він хвилинку стояв і дивився, а як діти почали підходити до нього, повернув в бік і зайшов в хату найближчого сусіда Михайла.

— Добрий вечер.

— Добрий вечер.

Матвій відразу пізнав сусіда, що стояв серед хати в святочному одінню. Оглянулася й Михайлиха.

— Що скажете? — спитав Михайло.

— Чи не міг-би я у вас переночувати? Старий вже, болять ноги, а дорога далека...

— А ви куди йдете? — До Станиславова...

— Го-го, далеко ще...

Михайлиха вдягалася в сінях в нову одіж.

— Не можемо чоловіче — озвалася з сінній,

— бо йдемо з дому... Ось в сусіда весілля, запросили нас... Ви підіть на другий кут, туди, за церкву...

— Візьміть й мене з собою на весілля — просився Матвій і йому проясніло все в голові. Це-ж в нього весілля. Боже! Невже його Ан-ничка віддається? Його Анничка... Шість а дванайцять — вісімнадцять... Так, так...

— Візьміть й мене з собою... — ще раз просив.

Михайло здвигнув плечима.

— Та що то нам... Як то брати вас чужого?... І вийшов до жінки в сінні.

— Та най йде, бо може ще вкраде щось тут...

— півголосом сказала жінка так, що й Матвій почув.

І пішли. Молотком билося Матвієве серце, як переступав рідний поріг. Михайло з жінкою зайшли в хату а він залишився в сіннях між дітьми. Ніхто не завважив його, ніхто не знав, що діялося в серці його. Хотів увійти в хату, де плакала скрипка і не міг. Чи пізнають його? Чи приймуть? Яким иншим побачив він рідний поріг...

І Матвій схилився на стіну та тихо-придавлено заплакав. Не знав, чи плаче він з жалю, чи з радості.

Вийшов на двір, щоби хоч через вікно заглянути жінку, дітей. Але у вікнах товпилися парубки й дівчата і Матвій не побачив нічого. Тільки весільна пісня з тужним плачем скрипки виривалася на двір і голосила перед Матвієм.

Де молоді сиди

Там сі стіни блищли...

Від вінка зеленого,

Від личка молодого-о-о-о-го...

Стояв Матвій перед хатою і як закаменілий слухав далі. А пісня голосила...

Подивися моя мамко на мене,

Чим зносила такий вінок у те-е-е-бе...

Привіз мені мій миленький зі Львова,

Носи, носи молоденька здоро-о-ова...

Дивисьі мамка з боку —

Ото пара нівроку...

Чи пара, чи не пара,

Пречиста спару-у-у-ва-а-а-ала...

Повернувся в сіни Матвій. Став між дітьми і люди, що проходили, дивувалися, хто це такий. І діти приглядалися та боязко відступали.

З хати вибіг хлопчик з решетом в руках і серед гамору почав роздавати дітям скибочки пшеничного колача з медом.

— Митре, дай мені! Я ще не їв...

— А її не давай, бо вона плаче...

— Митре! Бігме боже буду гніватисі...

— І в нас буде ще весіле...

Матвій приглядався дітям і раптово очі його почали широко відкриватися. Він вдивився в русьвого хлопчика, що роздавав дітям колач і похитав головою. Це-ж його Митрик... Маленьким був, як їхав Матвій, а як виріс... Хтось з дітей шепнув:

— Дай ї отому дідови...

Митрик глянув на високу постать Матвія і несміло підійшов.

— Ви прийшли діду до нас на весіле? — спитав.

— Прийшов сину...

— А хочете горівки?

— Ні, я не пю синку...

— Ов! Ну, то нате вам колача з медом...

— Рости великий синку... — крізь сльози вимовив Матвій і взяв сіру скибку з решета. А-ле не міг її їсти. Руки трусилися, цілий він дрожав.

— Підожди — ледво вимовив до Митрика. — Коли ти такий добрий, то на тобі від діда...

І дав синові 20 короновий папірець. Митрик і діти здивувалися, ахнули. А хлопець взяв гроші і стрілою помчався в хату та показав мамі. Заметушилися всі, навіть скрипка перестала плакати.

— Хто тобі дав? — допитувалися.

— Та якис дід в сінях...

— Беріть такого діда за стіл! — гукнув з кута п'яний сват.

І люди побігли в сіни.

— А проши, а проши... Чого-ж ви тут стоїте? Боже, ми й не знали...

І брали шзпід руки, як гостя великого і вели в хату і садовили за стіл на почесне місце. Глянув Матвій по людях і пізнав жінку.

— Ой Маріє — подумав собі — і ти небого постарілася, хоч не була в Америці.

Пізнав й дочку Анничку, що сиділа закосичена під прибраною ялинкою за столом. І хотів закричати Матвій, хотів признатися, кинутись рідним в обійми. Але якась таємна цікавість здержувала його.

Марія і свашки-кумки просили його їсти, поставили повні миски мяса, голубців. П'яний сват ліз з горілкою. Всі розпитували, припадали, припрошували. А Матвій скупо відповідав і пізнавав людей. Ось це Семен Зарічний щось шепчеться з його Марією. А оце Васили-на, така стара вже... А це Петро Лис з жінкою... А оті молодші якісь незнані... Були мабуть хлопцями, як Матвій їхав...

Знову зателенькала дрібно скрипка і задудніли ноги. Приспівували гості, плескали в долоні. А Матвій з боку дивився то на дочку, то' на жінку і серце його тріскало.

А як танець скінчився, то самі старі ґазди полапалися за руки і затягли хриплими голосами своєї:

Заирзали в стайни коні
Заирзали білі,
Минулисі веселенькі,
Літа молодії...
Здогонив я літа свої
На діравім мості,
Вернітесі літа мої
Хоть до мене в гості.
Ой щож з того, тай що з того
Що ми сі вернемо,
Жалю тобі наробимо,
Знов собі підемо...

Похитувалися то в один бік, то в другий і так сумно тягнули ту пісню, як-би справляли похорони по молодих літах.

І згадав Матвій й свої літа, що так минули, пропали. Згадав і пекучий жаль здавив за горло. І він ще так недавно в оцій хаті був молодим, а зараз...

Хотів вже встати і сказати всім, що він, Матвій Шавала, з усіми справляє весілля своїй Ан-ничці. Але гості заметушилися і почали засідати за стіл. А дзвінкі-жіночі голоси вже приспівували:

Ой летіла зазуленька сіла в сад. Ой час тобі молоденький, на посаг...
А дружби з чоловіками вже з-за стола відгризалися:
А що-ж тобі зазуленько, до того. До мого посаженька пишного...

Гостилися. Кружляли чарки з горілкою, лунали сміхи. В жіночому куті похитувалися кум-ки і моргали до сухого музики. Скрипка заголосила, а кумки з Марією разом затягнули своїми високими голосами і захитали головами. Приплескували долонями, нахилилися то до Марії, то до сумної-закосиченої Аннички та приспівували:

...Тепер я сі свашки-любки
Тай розвеселила...
Що з одної дитиночки
Аж двоє зробила...
Тай ми одну дитиночку

Купали-люляли,
А другу нам дитиночку —
Ангели прислали...

Молодий-чорнявий парубок усміхався і щось шептав Анничці, а вона хилила низько голову і втирала сльози. Та на це ніхто не звертав уваги, бо воно вже такий звичай, що молода на своєму весіллі плаче. Кажуть, що це за дівочтвом...

Щось зашептали на краю стола, підморгнула Марія дочці. Анничка втерла очі, засоромилася, але встала, щоби приступити до нового весільного обряду — перепною. Налила в чарку горілки і запишилася, аби бути поважною і несміливо падала старому Паламаревому Іванові. Іван прийняв, а Анничка поцілувала його в руку.

— Дькую тобі дочко, за честь, за пошанівок. Дай боже, аби жите твоє плило тихо, як в плесі вода. Дай тобі боже і з води і з роси. Жийте в згоді, любітьсі як голубйита і мно-жітьсі, як крілики... На нове господарство даю вам файного бичка...

І випив чарку.

Зашептали поза плечі кумки-свашки Анничці і вона нову чарку подала Матвієві. Задрожала чарка в його руках і він встав та хотів пригорнути Анничку до грудий, як вона нахилилася цілувати його руку.

Тремтячим голосом сказав:

— Я не пю дочко і ти пробач мені... Але ось тобі малий, сердечний подарунок...

І Матвій витягнув з кишені та поставив перед нею 500 корон. В хаті всі завмерли.

— Щоб ти знала — говорив далі Матвій — що це від твого рідного батька... Як будеш добре дбати, то будеш більше мати...

І не говорив далі, сльози здавили. Він похилив голову в низ і думав, що земля під ним всувається.

А в хаті ще тихіше стало. Ніхто ані не дихнув. Переглянулися всі по собі і мовчали. А Матвій підніс заплакане обличчя.

— Не пізнаєш Маріє? — спитав скорбно, жалісно.

— Боже! Таж це Матвій! — крикнув хтось. І хата заревіла. Всі кинулися до стола, всі кричали, плакали. Але Матвій пригортав вже до себе Анничку і обоє ридали біля себе.

Заголосила Марія, кинулася до стола. Припала до Матвія і не тямила, що робить. Обвивала його шию руками, то знову безсило падала на стіл і заводила, як на похоронах.

З-за стола вставали гості і втирали теж сльози. Всі плакали. Налетів той плач відкись і наповнив цілу хату. І виривався на двір та голосив цілому селові новину:

— Матвій Шавала вернувся! Матвій Шавала воскрес!

Довго-довго цілувалися, довго-довго плакали і ніхто слова неміг промовити. Тільки втруть очі, глянуть на себе і знову в плач. А Матвій крізь ридання шептав:

— Любі мої... Дванайцять літ... Дванайцять літ не бачив...

І Митрик прибіг та протиснувся за стіл. І його гарячо цілував Матвій, а Митрик плакав і сам не знав чого. За хвилю він вже був в сінях і хвалився ровесникам:

— А в нас тепер буде два тати... Е!...

Перекивався радісно дітям, бо знав, що ніхто з них не похвалиться двома батьками.

Витягали з-за сволюка папері, розгортали на столі і переказували Матвієві як і що написано в них. Дивувався Матвій, як воно сталося, що його мерцем зробили. Але поволі догадався і не знав з радості, що робити йому. Значить — праця його не пропала!... І в голос тричі перехрестився.

Потім розказав всім про своє дванайцять-літнє життя в Америці, про працю, про нещастя. І знову люди плакали і він плакав. Вже й на світ благословилося, а Матвій все ще розказував. Дівчата й парубки забули про танці, ґазди й кумки про горілку, музики про скрипку, а молоді про своє весілля.

А як сходило сонце, всі тихо розходилися. Отак сумно та безшумно закінчилося весілля Аннички.

Не сумно і не радісно, бо обох було по трохи. І радості і смутку.

А кумки казали, що це поганий знак.

Під печею стояв блідий Семен Зарічний і перше проміння сходячого сонця падало на обличчя та робило його страшним. Тупими, як-би запитими очима дивився він на Матвія і не знав, що робити йому: стояти тут, чи утікати?

Біля Матвія на лаві сиділа Анничка з чоловіком і слухала, як мама сповідалася перед во-скресшим батьком. Слухала і втирала сльози.

А Марія крізь плач говорила.

— Бідила я без тебе дуже... плакала, побивалася. А як прийшли оті гроші з папером, то бог і люди свідком мені, як приймила я їх... І прикупила трохи землі... Навідався Семен і так і так каже, тобі тяжко самій і мої літа йдуть марно. Поберімся... Я не винна, сам знаєш. Один бог бачив, як тяжко було мені... І жиємо вже п'ятий рік в злагоді, в спокою... Двоє діточок Матвію у нас...

І залилася плачем з Анничкою, як-би обі хотіли плачем заглушити оці слова. А біля печі сховав в долоні бліде обличчя Семен.

Матвій ласкаво пригорнув жінку.

— Розгубилися ми Маріє, але найшлися... Ти не плач, не будемо битися...

І підійшов до постелі та довго дивився в зарум'янілі личка двоїх сплячих діточок. На думку прийшла дрібна-лагідна Поля і він потер високе чоло, як-би проганяв сон.

Семен Зарічний був тихеньким, богоязли-вим чоловіком, м'яким на серце і чесним. Але всі ці прикмети ніколи не викликали сміху в людей. Знав він тільки роботу і жив нею, а позатим ніколи не вчинив нікому й зерна кривди. І ненадійна поява Матвія прибила його. Видавалося Семенові, що він зробив якийсь злочин і не міг подивитися в Матвієві очі, ще більше мовчав, снувався зажурений, похилений.

Матвій вговорював його.

— Та-ж знаю я Семене, що тут ні ваша ні її вина, а може більше моя, бо не писав я нічого. Дякую вам гарно, що були ви всім їм рідним

Суд розглянув справу, вислухав Матвія, вислухав Марію й Семена і — признав

право першому чоловікові.

Як п'яний повертався Семен з міста. Він терпів, дуже терпів. Знав, що не скривдило його право, бо інакше по його думці не могло бути. Але — шож тепер він вартий? Як показатись між людьми? А його діти? А Марія? Він так любить їх... І більше не буде вже в нього родинного щастя, затишного кутка. Повернеться Семен назад в свою самотню хатину і побратається з чорними думками. І за віщо так скривдили його? За віщо розбили щастя його? Він так любив всіх, так любив...

Твердими долонями втирав сльози і оглядався, чи не бачать люди. Але вечер насувався з широких-сумних піль і прикривав горе його.

батьком і оборонцем. Та двох нас в хаті не буде і самі про це рішати не будемо. Нехай розсудять нас ті, що судять всіх, що мають право і можуть дати нам право...

Хоч як старався Матвій доказати Семенові свою щирість та прихильність до нього, все-таки Семен не повеселів. Не виходив нікуди з хати, як-би соромився показатись на людські очі. Сидів біля вікна, дуже коротко відповідав на всі питання, мовчки слідкував за дітьми і думав. Думав днями й ночами.

А село шуміло, село клекотіло.

— В Марії два чоловіки! Ото дожила...

Не зайшов в хату. Дивився в вікна і причувалося йому, як діти лебеділи:

— Тату! Сцо ви нам плинесли з міста?...

І причувався знайомий-любий голос Марії:

— Семене! Чого ти небоже не йдеш вечеряти?...

Але це тільки причувалося, бо кругом ца-ріла пуста тишина осінньої ночі. Семен вже чужий цій хаті, ой Семен чужий і самотній, як палець...

Повернувся і хильцем зайшов в стодільчину.

Гроном пролетіла ранком по селі вістка:

— Семен Зарічний повісився!

І мала хатина Матвія Шавали знову вповилася смутком. А Матвій стояв біля посинілого-холодного тіла Семена, бився кулаком в груди і болісно, не своїм голосом кричав:

— Це через мене! Через мене!... Аж люди відтягали його в бік.

І безталанного Семена похоронили. Без попа, бо піп відмовився хоронити самовбійця. Тихо-тихенько віднесли його на цвинтар і закопали в самому кутку, далеко від інших могил.

Такий тихий був похорон Семена, як його життя і смерть. І присипали його тіло землею в найпоганішому місці, ніби вмисне хотіли, щоби й по смерті був він один. Бо таке право для вішальників. Та Семен вже не дбав. Від чорних думок втік в чорну землю і не чув, як його діти допитувалися:

— Цого насого тата забили в склиньку і кудись понесли?...

**

Рік вже Матвій дома і за цей рік ще гірше висох та похилився. Ой не той Матвій, що був колись, не той...

Змінився Матвій. Поплили дні його в рідній хаті, як ті каламутні води весною. Хоч був вже між своїми дорогими-любими, але радості не було в нього. Нераз говорив Марії:

— Щастя не в грошах Маріє, а в життю... А я не знав. Я гнався за грішми і окалічів... Самий вже навіть на січку не здалий і чоловіка збавив віку і тобі світ завязав... Не в грошах щастя Маріє, не в грошах...

Тепер часто згадував Матвій доброго Янаса. Ах, щоб він не дав, аби пригадати всі слова його! Та не може, тупа пам'ять, забита голова... А Янас говорив правду...

І Матвієві переплуталася в голові наука Янаса. Він не тямить її добре, тільки думає про Христа. І не може вже найти потрібної відповіді. Де Христос? Янас казав, що він є, є в кожному з нас, а Матвій шукає і не може найти...

Чим більше думав, тим більш загадочним ставало йому все. І почав лякатися самого себе, своїх гріхів. І молився знову богові, аби простив йому, бо він не знає, що чинить. Він не зна-є, бо він тільки Матвій Шавала, який дванайцять літ тяжко працював, силу свою лишив в Америці і не знає тої Америки.

Бачив Матвій людську біду й горе і там за морем і бачить тут в рідному селі. І там робота і тут робота, але ті, що роблять — однаково сумні, прибиті, бідні. Ех бідо! Чого ти тільки нас знаєш?...

А в його хатину приповзло нове горе — Марія занедужала. Пухнули ноги, тухнуло ціле тіло. А Матвій ходив, як отроений і говорив:

— Чи тямиш Маріє, як жилося нам в перших роках? Не в грошах щастя Маріє, не в грошах... Та я не знав і ми розгубили молодий вік... Тепер не доженемо, не найдемо, не позбираємо...

І на очах старівся Матвій.

** *

Полуміню загорілася Європа, заричав дико кровавий бог і грізно крикнув:

— До зброї!

Покулені-послушні міліони пішли. Пішов й Матвій Шавала. Тяжко прощався з хорою жінкою, з дітьми, бо чув, що не побачить їх більше. Брили до 42 років, а йому ще три місяці до 42. Але ніхто не дивився на це. Закон. Законові не в голові, що на нікого залишити Матвієві хати, що жінка його тяжко недужа. О! Законові треба міліонів Матвіїв і він безсердечний.

— Вперед!

— Гурра-а-а!

І в сірому-вояцькому одінню, з довгою русавою бородою та пожовклим обличчям, снується місяцями Матвій з похиленою головою по Карпатах і жде своєї черги. Він добре тямить слова товариша Янаса про війну, про військо. І на власні очі бачить, як люди силувано, проти власної волі ріжуть себе.

Чого таке тяжке Матвієве життя? Чого не зазнав він ані одного світлого-гарного дня? А він-же жив чесно, працював день в день і на старість його заставили різати й убивати таких людей, як він. І чи тільки його?

Чого-ж це так? Хто дасть відповідь, де найти мудрця, який з огидою плюнув-би на все це?

Кожний хоче жити, кожний для життя родився, і життя всіх Матвіїв Шавалів було таке трудне, таке невеселе. А й його відбирають їм. Чому це так?

Тому — що всі вони, тільки — Матвії Шавали. І по одному і по другому боці бойової лінії.

Мучаться, гинуть, вбивають себе і шепочуть безнадійними устами:

— Богородице діво, радуйся обрадування...

иапііішиншіішішіші

ошішііішшпіііцішііішііішшііишаїл

Закрилася сумна сторінка Матвієвого життя, замовк його скорбний голос в нічній пітьмі церкви і важко в темноті зітхнули змучені стрілецькі груди. Тільки за хвилю почулося придавлене ридання Матвія.

— Вуйку, чого ви знов плачете? — питали стрільці.

— Нічого діти, тяжко дуже... Ви спить, бо пізно вже...

Ніхто не пробував вговорювати Матвія. Молодим стрільцям було тяжко на серці від оповідання старого товариша не долі і вони не знали, що робити з ним. Підсувалися до нього, вло-жували до сну, як дитину, прикривали власними накривалами. А Матвій повинувався їм і придушено плакав, аби його не чули, аби не збавляли собі сну через нього.

Ще довго не могли заснути стрільці, бо перед їх очима стояла відкрита ціла сторінка Матвієвого життя і вони ще раз в своїй уяві проходили її від початку. Забували, що вони діти кровавого бога лежать на хорах самотньої-бойківської церкви. В цій хвилі вони далекі від сучасності. Снуються думками по дебрах американського лісу, по підземеллях копалень, по німецькій пристані і по відливарні з великими залізними цебрами. І бачать перед собою невідомі постаті бідної Зосі з Лодзі, Шведа, Янаса, Антонаса, Полі... А в слід за їх думками згорбленою марою йде тихий, покірний Матвій Шавала...

І думають стрільці: Це сторінка життя тільки одної людини. Проста, звичайна, а яка болюча. І ніхто не знає про неї. Ходить людина з своїм болем, що точить її цілу і нікому не з голови це. А таких людей багато-багато. І всі вони мовчазні, покірні, замкнуті в собі. Пови-нуються тяжкій долі, бо раби вони, бо затуркані життям.

Мимоволі думають молоді мученики крова-вої епохи:

— За віщо такі муки? Чому женуть нас на смерть, як худобину, не питаючи, чи ми хочемо вмирати чи ні? Ніхто нас не питав, як творив наше життя... Ніхто не питається, як позбавляє його... Таке насильство! Така наруга над гідністю людини... Вмерти може охоче людина, як знає, що її смерть принесе користь для ин-ших, спасе братів й сестер від мук, від наруги. Але вони вмирають сьогодні силувано і смерть їх зродить ще більші муки бідним людям...

Думки ці не були такі ясні, ні в стрільців, ні в Матвія Шавали. Але всі вони відчували так, хоч не вміли сказати. Людина, як не може добре говорити, то серце її

дуже чуле. Серце говорить, бо серце болить.

Бойківська церква спала. Бойківська церква болем дихала. Кричали в сні вояки, стогнали, зітхали. А чорна ніч прикривала все це своєю плахтою, як би боялася, що розприскається іскрами пекучий біль і запалить цілий світ. А іскор болю кровавий бог дуже боїться.

Деся існували села, деся існували люди, що в цей час спали і не знали про страшні терпіння кровавих днів. Деся в цей час співали треті півні і лаяли собаки. Але тут, в бойківській церковці, царіла лячна тишина. Бо тут догнивали сотні людей, які за день, за два підуть на заріз. Так просто. Насильно убють їх такіж люди, як вони.

Як всі поснули й на хорах, тоді тихенько підніс голову Матвій Шавала і надслухував. Потім сів. Оперся плечима в мокру стіну, коліна підібгав аж до похиленої голови і зробився маленький, як хлопчик. Мучили чорні думки Матвія, багато-багато думок. Тиснулися з усіх боків на нього, як тиснеться темна ніч в хату. І Шавала не міг собі ради дати. Вони скручували його, давили, розбивали журну голову. І в темноті власних віч блискавкою пролітали давні і сучасні картини. А всі болючі, всі невеселі. Америка, рідна-недужа дружина, Карпати, кров, муки, смерть...

— Ах!

Не видержав Матвій. Тихенько встав і опі-раючись на стіну обережно переступав через сплячих та повільно зійшов на долину. Деся в захристії застогнав ранений і одинокий-про-тяжний стогін трівожно розпливався по забрудненій церкві та бив Матвія тяжкою каменюко-ю в груди.

Вибіг з церкви. В кухнях жеврів вогонь і Матвій не міг дивитися на нього. Відвернувся, якби боявся, що вогонь живий і підглядає його. Побіг в другий бік, поза церкву.

Впереді час від часу гримали рушниці і гомін котився по горах та не знати було, хто стріляє: "наші" чи "вони". А ніч морозом скрипіла, ніч з білим блеском снігу боролася.

Чи від холоду, чи від думок, Матвій почав хутко бігати за церквою, то в один, то в другий бік. Втоптав стежечку і поширював її. А сніг скрипів, сніг пищав під його ногами, як-би боронив свою незайманість.

Нараз Матвій пристанув. Пристанув і вдивився в недалекі, присипані снігом, кущі. І чим більше вдивлявся, тим нище хилився, аж доки не впав на коліна. І тихо шептав:

— Я бачу тебе Христе... Прийдіте поклонім-ся ко Христу...

...Кров... на тобі кров за правду, а за віщо на нас?...

...А ми самі... Я бачу тебе спасителю...

І склонився на сніг і цілував його і тремтів в гарячці. А за хвилю раптово встав, знову вдивився в біліючі кущі і якимось з жалем проговорив:

— Вже нема тебе, але я бачив... Я перекажу всім...

Підніс голову й руки в гору і крізь сльози мовив:

—. Сину божий! Я негідний того. Ти наказав мені голосити твою правду, а я такий маленький... Але не зраджу тебе...

І по цих словах побіг до головних дверей. Його очі знову зустрінулися з вогнем в

малих дверцях похідних кухонь, що слабо освічували бліде-страшне обличчя Матвія.

— А-а-а! — якось гнівно простогнав він і що сили було, кинув своєю шапкою в вогонь.

Але шапка відбилася від кухні і впала в сніг. І ніби оскаженів Матвій. З страшною лютістю почав рвати на собі одіння. Його руки найшли на ремінному поясі дві пари набійниць і він миготом росщепив їх, повитягав всі набої, підбіг до кухні і підняв шапку. Деся в захристі скрипнули двері і заскрипіли від кількох кроків сніг. Матвій здригнувся. Вдивився в чорну ніч і не тямлючи себе хутко завинув в шапку всі набої та всунув її в дверцятка кухні. І що сили було побіг в церкву.

Нічну тишину розбудив голосний вибух. Зразу великий, потім де кілька поодиноких вистрілів. На дворі хтось голосно закричав.

Ще протяжніше застогнали в захристі ранені, а в церкві зашуміло. Одні одних трівожно будили, шептали, метушилися.

— Що за вистріли? — кричав з престолу поручник. — Світла!

— Вже тут! Підійшли!

— Боже! Пропали всі!

— Світла!

— Не дали й спочити...

Сонні, змучені і перелякані вояки зривалися на рівні ноги і безрадно тиснулися до холодних стін.

Засвітили дві свічки. Передні боязко висували голови на двір і знову ховали назад. Всі були на ногах. Старшини спішно одягалися і щось кричали. Але в тій хвилі з захристі вбіг задиханий кухар і уривано, злякано розповідав поручникові:

— Тільки я вийшов... підложити дров, снідання треба... Не дійшов, як хтось від кухні у-тік. Я пристанув, а тут — в кухні вибух... Ціла бомба... Кухню розбило... Я не знаю... Поручник гостро допитувався.

— Куди побіг? Багато їх?

— Я не знаю, не бачив...

— Десятник першої сотні! — крикнув поручник. — Миготом вийдіть зі своїми людьми і перегляньте все... Вставайте! Всі вставати!

Ціла церква зарілася. Брязкіт зброї, злякані шепоти і голосний стогін ранених. Всі були певні, що "ворог" підсунувся аж до церкви, оточив її і жде на вихід всіх, щоби перестріляти.

Та саме в тій хвилі, як перші вояки підходили до дверей, в церкві залунав хриплий-пере-разливий голос:

— Премудро-о-о-о-сть!

На хвилю всі остовпіли і притихли. Очі кожного шукали того, хто кричав. І найшли. На проповідниці, з простягненими руками і тільки в сорочці, стояв розхристаній-блідий Матвій Шавала і кричав:

— Ко воякам послання від Христа, якого я бачив, чтеніє-е-є... Бога вбили, бога застрелили кажу вам!... Бог сконав з простреленою головою, а є Христос у кожному з

нас... Муки, кров, Карпати...

— Матвій! Це Матвій! — залунали оклики.

— Він божевільний! Стягніть його! — кричав поручник.

— Братіє! Не слухайте їх, бо Христос мені казав, що кров наша...

— Чого стали, тягніть!

Кількох вояків боязко підступили до сходів проповідниці.

— Братіє! Не лякайтеся тих, що вбивають тіло, бо вони більше нічого не можуть зробити... Божий син Христос і його брати, товариш Янас і невірний Антонас і я, ученик його Матвій Шавала, глаголю вам... Ближайшіє нам спасення...

Голос Матвія все більше дрожав і він цілком не зважав на крики старшин та на метушню санітарів. А як передній санітар, що підліз до нього, намагався схватити його за руки, Матвій скажено схватив санітаря за горло і всею силою кинув ним з проповідниці стрімголов по вузьких сходах.

В церкві піднявся крик. Всі товпилися і тиснулися до проповідниці. Старшини самі намагалися пробитись крізь натовп до сходів і щось голосно кричали. А Матвій лютував.

— Геть з божого дому! Не скверніте фарисеї порогів святих! — І бив кулаками в стіну, грозив усім. А потім відломив малу дошку, що служила попові за столик на проповідниці і скажено кинув нею в товпу. Розскачилися вояки, ще більше закричали. А Матвій тупав ногами, верещав, рвав на голові волосся. З його покалічених рук спливала кров і він розмазував її по цілому обличчю та виглядав ще страшніший.

Тихо підкрався поручник по сходах і як тільки Матвій відвернувся, закинув на нього шнур і потягнув до себе. З лоскотом злетіли оба по сходах на долину. І почалася страшна боротьба. Матвій копав ногами, ревів, кусав. На нього навалилася ціла купа вояків і він люто, всіми силами боровся.

— Ви проти правди! Гадюки!...

А як звязали його, то повільно втих. Втих і розплакався, як дитина. Блудні очі замазані кровю, шукали чогось по всіх.

— Чому я нічого не тямлю? — питав рос-пучливо.

— Христос... Янас... Де Христос?...

І знову зарідав, забив головою в підібгані коліна

— Розсудіть нас!... Розсудіть!... Товаришу Янасе!...

Гірше куль били по серцях ці слова. Вояки стояли довкола і голови їх хилилися сумно і обличчя їх були біліщі снігу. Кожний співчував великому горю доброго Матвія Шавали. І кожний жахався думкою, що й з ним може таке саме статися.

А Матвій — несвідомо плакав. Плакали й деякі вояки. Ніхто вже не спав. Повільно біліли церковні вікна, бо на дворі дотлівала ніч.

Морозна-карпатська ніч.